

Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig

Szerkesztette Biczó Gábor. Fordította Teller Katalin, Boros János, Orbán Jolán. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 208 oldal, á. n. (Antropos sorozat a Csokonai Kiadó és a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék gondozásában)

Az idegenség témájában rejlt, illetve a köré szerveződő etnológiai kutatással kapcsolatos problémák olyannyira diffúz jellegűek és egyszerre mind újszerűek, hogy rendszerező tárgyalásuk komoly, egyelőre felmérhetetlen nehézségekbe ütközik. Am az alapvető nehézség mégis az, hogy az idegen tapasztalatának etnológiai tematizálása szinte minden ponton aporetikus, legyen szó akár e tapasztalat lehetőségéről „felületeiről”, felbukkanása helyeiről vagy megközelíthetősége, illetve konceptualizálhatósága módjairól, mely kérdések egyben az etnológia tudományos státusát, valamint az idegentapasztalat fényében tudományos kultúránk egészének a státusát is érintik. Az idegenség kérdése maga is lényegileg aporetikus: a „ki az idegen, és mit jelent az idegensége?” a saját logoszában – saját nyelven, a saját kultúrában, a saját életvilág felől – felvetett kérdés, amely az idegenség „joga” vagy önérvénye szempontjából eleve kétséges. Az idegenség kérdésköre paradox teret nyit meg. Megszívlelendő Bernhard Waldenfels (*Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*) intése: egységes feladatról, a probléma egységes képéről itt nem beszélhetünk (110. old.).

A kötet tizenhárom esszét, illetve szemelvényt gyűjt egybe az idegenség, kiváltképp pedig a szociokulturális idegenség témájáról és etnológiai problémáiról. Az eltérő reflexiós szinten megfogalmazott írások skálája az idegenség megtapasztalásáról szóló beszámolóktól (Renate Schlesier, Heike Behrend) a kulturális idegenség egyes (járulékos vagy éppen paradigmaticusként jellemzett) típusainak esettanulmányoszerű feldolgozásán (Alfred

Schütz, Paul C. P. Siu, Ulf Hannerz, Zygmunt Bauman) és az etnológia módszertani-elméleti problémáit taglaló, helyenként az etnológia és a filozófia határmezsgyéjén mozgó tanulmányokon (Georg Simmel, Klaus-Peter Köpping, Christoph Jamme, Karl-Heinz Kohl, Werner Schiffauer) át a kifejezetten filozófiai igényű tárgyalásig terjed (Jacques Derrida, Bernhard Waldenfels). A különböző tematizálási szint, illetve műfaj ellenére mégis valamennyiben tetten érhető ez az apória: sok szó esik például a kérdés kérdésségéről, az alapfogalmak problematikuságáról, dilemmákról, paradoxonokról és illúziókról, nem hiányzik az etnológiai önostorozás, sőt félelem sem. A kérdésség mélységét jelzi, hogy Jamme tanulmánya már a címében – *Létezik-e az idegenséget vizsgáló tudomány?* – kétségbe vonja az egész problémafelvetés legitimitását is.

Ma az etnológia diffúz problémák együttélésének színtere, ahol egyforma intenzitással jelennek meg saját történetének, klasszikusaihoz való viszonyának, belső módszertani válságának dilemmái, más tudományágakhoz fűződő viszonyának, illetve küldetésének és hatásának kérdései. A jelen kötet egyszerre ad kereszttetszeti képet az idegenség tudományos megítéléséről és az etnológia kortárs állapotáról. Az egész anyag áttekintése helyett itt csak az olvasó figyelmébe ajánlhatjuk azon tanulságos és képzetgazdag esszéket, amelyek az idegentapasztalat egyes eseteit (Montaigne és az „emberevők”; egy afrikai Angliában), illetve bizonyos típusait mutatják be (a hazatérők: a veterán, az utazó, az emigráns; a vendégmunkás; a kozmopoliták és a helyiek; a zarándok és leszármazottai: a sétálók, a csavargók és a turisták). A következőkben csupán az etnológia módszertani válságát jelző, elméleti irányultságú tanulmányok kapcsán szövegek először az idegenség kérdésének filozófiatörténeti környezetéről és fogalmi meghatározásának néhány kísérletéről, majd az etnológia egyre mélyülő módszertani válságáról, mely mára az úgynevezett *othering* gyanújában csúcsonyul ki.

Az idegenség feszültségteli kérdésköre fellelhető már Platónnál is – a

jelen kötetben szereplő Derrida-tanulmány részben éppen az e platóni szöveghelyek kapcsán megragadható paradoxonokat igyekszik napvilágra hozni. Mindazonáltal az idegenség tematikája a hegei pánlogizmus összeomlását követően bontakozott ki: a valóság ekkor előálló új képének talán legfőbb sajátossága, hogy a szellem immár nemcsak a természetben, de „saját” történelmében sem ismer önmagára. Az idegenség elementárisan új tapasztalata mindeközben különböző stratégiák kidolgozásához vezet. A természettudományok és a historizmus XIX. századi sikertörténete egyaránt értelmezhető az e kihívásra adott válaszként. Velük szemben új utakat nyitott meg a tudat szuverenitásának, illetve a szubjektivitás filozófiájának a kritikájával Kierkegaard (aki annak egzisztenciális következményeit vizsgálta, hogy az abszolút másikkal, a megtestesült Isten betör a tudatba) és Nietzsche (aki szerint az idegen mindenekelőtt a tudaton belül lakozik, mely mindig is csupán önmaga maszkja), vagy éppen Freud (aki a tudatalattiban az „ott-honos” tudat mását pillantotta meg), de (a társadalmi elidegenedés elemzésével) Marx is. A múlt század elején kibontakozó fenomenológiai és hermeneutikai irányzatokban központi kérdéssé válik az idegenség. Dilthey egész életművét annak a kérdésnek szentelte, miként volna lehetséges az apriori ész számára hozzáférhetetlen történeti egediségek általános érvényű megértése; Husserl azt vizsgálta, miként konstituálódik az idegentapasztalat aktusa; Gadamer filozófiai hermeneutikája pedig egyenesen arra irányul, miként érvényesíthető a Másikkal igényei.

Az etnológiai kutatás azonban nem illeszkedik magától értetődően az idegenség e filozófiai tárgyalásmódjaiba, mi több, nem lebecsülendő kihívást jelent a fogalmi gondolkodás számára: *empirikus* tudomány, mely a *szociokulturális* idegenség tapasztalatait kutatja, azaz nem az idegenség valamely általános fogalmával, hanem „az” idegenség és „a” tapasztalat bizonyos nehezen körülírható mézöivel dolgozik. Ismeretelméleti státusa a mai napig tisztázatlan – s meg lehet, elvi okokból tisztázhatatlan:

maga az ismeretelméleti legitimálás igénye kérdőjeleződik meg általa, nem pedig fordítva. Egyes filozófiai fejlemények kétségtelenül termékeny hatást gyakoroltak e diszciplína művelőire és elméletalkotóira. Derrida megfogalmazza (részben Heideggerrel szemben) a logocentrizmus vádját, Foucault kidolgozza a maga polifonikus diskurzus-elméletét és az etnológiára támaszkodik az úgynevezett humántudományok leleplezésében, Bataille a tudomány civilizációját kérdésessé tevő vállalkozásnak látja az etnológiát, Waldenfels pedig megalkotja a „reszponzív racionalitás” koncepcióját – lehet, hogy e teljesítményeket az etnológiai kutatás talán eljövendő, noha jelenleg még kétséges értelmű elméleti legitimációjának filozófiai előkészületeiként fogják egykor számba venni. Ám addig is az etnológia interdiszciplináris kihívása, úgy tűnik, abban a válságjellegben rejlik, amelyet maga az idegenség tapasztalata, paradox fogalma vagy éppen fogalmának idegensége hordoz.

Az idegenség tapasztalata számtalan formában és területen jelentkezik, s minden bizonnyal vertikálisan eltérő, fokozati különbségeiről is beszélhetünk. Van történeti-időbeli, földrajzi-térbeni, társadalmi és etnikai-kulturális, vallási, fizikai, nemek közti vagy éppen nyelvi és érzelmi idegenség is, mely utóbbiak nemcsak interszjektív viszonyban tapasztalhatóak, de intraszjektív térben, a saját-on belül fellépő idegenségként is, sőt szólhatunk a saját idegenné válásáról, vagyis az idegenség dinamikájáról is. Az idegenség fogalmi megragadására irányuló kísérletek ugyanakkor távolról sem valamiféle kialakulóban lévő konszenzusról tanúskodnak, hanem inkább arról, hogy az idegen fogalma lényegileg definiálhatatlan, azaz valamely *logosz* által meghatározhatatlan. Néhány példa a jelen kötetben olvasható megközelítésekben:

Georg Simmel (*Exkursus az idegenről*) az idegenség „szociológiai” fogalmát fejti ki, ami a valamely csoport tagjaként értelmezett idegen fogalma. Az ilyen idegen „potenciális vándor”, aki nem a távolságot képviseli a közelségben, hanem inkább a távoli közelségét – hiszen „ma jön s

holnap is marad”: kívülállóként társ. Noha e megközelítés eredetileg nem vonatkozik az interkulturális idegenség kérdéseire, a jelenkori globális együttélés terében a kulturális idegenség különböző formái minden további nélkül értelmezhetőek valamiféle távoli közelségeként. A simmeli meghatározás ily módon a mai tapasztalat horizontjában is érvényes: „kívülállóként társként” jellemezhető ezen idegenségek valamennyi mai formája. A közelség és távolság tartalma Simmelnél a specifikus minőségekben való osztozás, illetve a csupán absztrakt-általánosabb minőségek közössége, s az idegenség különböző fokait különböző arányú előfordulásaiikként értelmezhetjük. Ebből következik többek közt az a lényeges felismerés, hogy az idegeneket „nem érzékelik individuumként, hanem egy bizonyos típust képviselő idegeneként; a velük kapcsolatos távolság mozzanata nem kevésbé általános, mint a közelség mozzanata” (60. old.). Az idegen egyszerre közeli és távoli, ám mindkét tekintetben absztrakt viszony fűz bennünket hozzá: „közel áll hozzánk, amennyiben ketőnk között [...] általános [...] jellegű megfeleléseket érzünk; ám távol áll tőlünk, amennyiben ezek a megfelelések rajta és rajtunk túlmutatnak, és csak azért kötnek össze, mert egyébként is sok mindenkit összekötnek. Ebben az értelemben még a legszorosabb kapcsolatokban is érvényesül az idegenség vonása.” (59. old.)

Bernhard Waldenfels e tekintetben azt hangsúlyozza, hogy az idegenség tapasztalata *viszonylagos*, azaz valaki(k) számára ilyenként megjelenő, továbbá *alkalmi*, vagyis csak egyik vagy másik esetben, adott tapasztalati térben és folyamatban fellépő meghatározottság. Mivel az idegenség mozzanata nem egy tárgy „pozitív” tulajdonsága vagy leolvasható sajátossága, az idegenség témája „egy normális, valamely tárgyra irányuló tudományban” (100. old.), „a nomenológiai és idiografikus tudományok hagyományos katalógusában elő sem fordulhat” (91. old.). Ez pedig alapvető az etnológia diszciplináris státusára nézve. Továbbá ne tévesszük össze az idegent a pusztán másikkal. Míg az idegenség a saját behatárolása

és – egyazon mozgással – a másik kirekesztése révén áll elő, a másság kölcsönös és reverzibilis lehatárolás eredője. Eszerint az idegen csakis „a saját és az idegen egyfajta ősi megosztottságában” (108. old.) értelmezhető: az idegen valamely szükségképpen korlátozott rend többlete, mely többlet megakadályozza e rend nyugvópontra jutását. Husserl is „nem-oda tartozóként” jellemzi az idegent, ami ebben a megközelítésben a sajátlagos felől, a normalitás által definiálódó határfenomén.

Ugyanakkor Jacques Derrida tanulmánya szerint (*Az idegen kérdése: az idegentől jött*), mely a görögök idegenség-fogalmát is elemzi, az idegent bizonyos jogok fejében szerződéses viszony kötötte a városhoz. Míg a barbárok Athénban a teljesen kizárt abszolút másik pozíciójába kerültek, az idegenek mindenekelőtt a jog alanyaiként jöttek számba. Az idegen fogalmának helyét így Derrida az abszolút kirekesztett másik és az abszolút-feltétlen vendégszeretet szélsőségei közt, egy feltételekhez kötött vendégszeretet terében határozza meg: „az idegen azon területek felől érhető, amelyet körülír az *ethos* vagy az etika, a lakhely vagy a tartózkodás mint *ethos*, a *Sittlichkeit*, az objektív moralitás, nevezetesen három olyan instanciában, amelyet meghatároz a jog és Hegel jogfilozófiája: a *család*, a *polgári* vagy *civil* társadalom, és az *Állam* (vagy Nemzetállam).” (22. old.) E leírás látszólag összhangba hozható a rend többleteként körülírt idegenség waldenfelsi fogalmával, ám Derrida messzebb megy: magát az idegenhez intézett kérdést vonja kérdőre. Elismerve, hogy az idegen kérdése sürgető és tárgyalandó, kitarat emellett, hogy az mindenekelőtt az *idegen* kérdése, az idegentől jövő kérdés: az idegen „joga”, nem pedig a miénk, hogy kérdéses létezőként lépjen vagy ne lépjen fel. Derrida „a sajátlagos felől, a normalitás által definiálódó” idegen-fogalmat megkérdőjelelve, igyekszik kivonni azt a sajáttra vonatkozásból azért, hogy a feltétlen vendégszeretet felől adjon neki ismét helyet. Az idegenhez való egyedül helyénvaló viszony eszerint csakis az lehet, ha *helyet adunk neki*, mégpedig egy olyan igazságosság nevében,

amely „heterogén a jog számára, melyhez mégis oly közel van, és amelytől igazából elválaszthatatlan”. Az igazságosság, amelyre hivatkozva ez az igény megfogalmazódik, nem szembehelyezkedik, hanem kívül áll a jog biztosította igazságosságon, úgy szólván elválaszthatatlanságuk közepette haladja meg azt – s mint ilyen „képes azt a fejlődés állandó mozgásában tartani” (17. old.).

Az etnológiát éltető, az idegentapasztalatba vésett paradox jelleg is hordoz bizonyos kritikai-mobilizáló töltetet. Mintha az idegenséget kutató tudomány, vagyis az etnológia azáltal kívánna beteljesíteni az immár globalizálódó jognak elébe vágó, Derrida által is megidézett igazságosság követelményét, hogy éppen az idegenség ábrázolásával, bemutatásával, megjelenítésével igyekszik *helyet biztosítani* számára.

Annak hátterében, hogy az idegenség tapasztalata egyre kiterjedtebb, és ugyanakkor egyre intenzívebben jelentkezik, azon küszöbök és határok elmosódásának és zavarossá válásának a folyamatai is állhatnak, amelyekre hivatkozva e jelenség lokalizálódik. Joggal hívja fel erre a figyelmet Derrida, amikor az idegen kérdését a vendégszeretet összefüggése felől közelíti meg: „A vendégszeretetről történő mai gondolkodás feltételezi többek közt a küszöbök és határok szigorú lehatárolhatóságának lehetőségét: a családi és a nem családi, az idegen és a nem idegen, a polgár és a nem polgár, de legelőször a magánjellegű és publikus, a magánjog és a közjog stb. közt.” Ha ugyanis e határok megzavarttá vagy deformálttá válnak, „a vendégszeretet minden eleme összekeveredik” (23. old.).

Annyi bizonyosan állítható, hogy az idegenség tapasztalata az elsajátításban rejlő potenciális erőszak leleplezésének újra és újra megújuló felülete, ami az idegen önérvényének elismerését követeli. Olyan találkozás, melyben az, amit tapasztalunk, távol marad és elvonja magát, miközben a maga érvényességét követeli. Az etnológia „híján van a (kulturális) idegen precíz fogalmának” – vonja le a következtetést Christoph Jamme (123. old.). Mindez sejteni enged, milyen nehéz körülhatárolni

az etnológia kutatási területét. Ám létezhet-e az idegenség valamiféle tudománya másképp, mint a „saját” kérdésessé tételének a „mesterségeként”?

Nem csupán az idegenség fogalmi körülhatárolhatósága, hanem azon túlmenően maga e tapasztalati mező is bizonyos mértékben paradox – lévén az azzal való találkozás felülete, ami paralizálja az értelmet, s a vélekedés, ismeret vagy megértés sajátlagosságát megfosztja önnön jogalapjától. Ez a körülmény már önmagában is előre vetíti az etnológia mint tudomány inherens paradoxióját, ami egyaránt megmutatkozik abban a „küldetésben”, illetve sajátos pozícióban, amelyet az egyéb diszciplínák vonatkozásában elfoglal és a történetét végigkísérő belső, módszertani válságban.

E tudományág diszciplináris státusát bizonyos kívülállóság, ha ugyan nem idegenség jellemzi: szemben áll a nomologikus tudományokkal, már azon sajátsága folytán is, hogy az idegentapasztalat *per definitionem* a rendkívülivel való találkozás (már az alkalmosság és a viszonylagosság, valamint a távolmaradás waldenfelsi értelmében is). Ennélfogva sajátos szerep hárul rá a tudományok rendjén belül: az idegentapasztalat artikulálójaként a „természetes beállítódás áttörését, a kizökkentés technikáját képviselő hozadékot képviseli” (122. old.). Ezért nemritkán megfogalmazódik a gyanú: vajon az idegenség és az interkulturalitás problematikusan körülírható témája nem pusztán a köréje szerveződő diszciplína önlegitimációját szolgálja-e?

Az etnológia történetét gyakran ábrázolják háromlépcsős folyamatként, mely a korai – evolucionista indíttatású, a természettudományok hatása alatt álló – előtörténetet követte. Az efféle korszakolás cseppet sem ártalmatlan, hiszen szükségképp csak a jelen horizontjából megalkotott konstrukció lehet. Ezért inkább monologikus, egységes mércét keres, semmint hogy helyet adna a sokszólamúságnak, s ezzel az eltérő, gyakran egymás ellenében ható elemek együttélésének. Itt tehát csak annyiban folyamodunk a korszakoláshoz, amennyiben segítségével világosabban kirajzo-

lódnak az etnográfiai kutatást kísérő etnológiai-módszertani válság csomópontjai. A kötetben a korszakokat Jamme írása tekinti át, Waldenfels tanulmánya pedig részleteiben taglalja elvi következményeiket.

A jó fél évszázadig tartó klasszikus periódus jelentős elméleti válságok nélkül zajlott. A kutatás Bronislaw Malinowski terepmunkamodelljét követte, mely a résztvevő megfigyelés eszméjén alapul, személyes interakciókra, sőt a kutatott csoport mindennapjaiba való minél teljesebb integrációra hagyatkozik, hogy azután monografikusan rögzítse megfigyeléseinek eredményeit. A válság az 1960-as években kezdődött, amikor többen kétségbe vonták a terepmunka-paradigma teljesítőképességét. Ebben a második szakaszban problematikussá vált mind a részvétel (mindenekelőtt beleérzés és távolságtartás kívánt egyensúlya, a megkövetelt objektívizmus), mind pedig a megfigyeltek leírása, textualizálása. Az egyik legfontosabb megoldási kísérlet az értelmező kulturális antropológia azon – noha csak átmeneti érvényű – eljárása volt, amely a jelentéshálóként felfogott kultúra szimbolikus formáira, szövetségességére és azok Clifford Geertz-féle „sűrű leírására” összpontosít. Ez az irány már a tapasztalatot is szöveggé kezeli. Vagyis a saját és az idegen egybefonódása már azt megelőzően végbemegy, hogy szintézisük megteremtése a résztvevő megfigyelés feladatákként egyáltalán megfogalmazódna. Mivel az egybefonódás szövetségű, csak értelmezve hozzáférhető. Végül a harmadik, jelenleg is tartó stádiumot a hetvenes évek második felétől felerősödő, a nyelvi fordulatból is táplálkozó hangok vezették be, amelyek az idegentapasztalat reprezentálhatóságának dilemmáiba bonyolódtak. E fejlemények az etnográfiai reprezentáció válságát állították a középpontba, ami azonban első megközelítésben kétértelmű: nem az idegen reprezentálásának reménytelenségéből fakadó rezignáció, ellenkezőleg, az a krízis, amelyet maga az idegen reprezentálása rejt magában. A válság a reprezentáló aktus idegenséget konstruáló (*othering*) jellegéből adódik.

A módszertani feszültségek a kö-

vetkezőképpen jellemezhetők. Az alapszituáció az idegen és a saját terminusaiban rögzíthető. Az etnológia az idegenség (bármennyire vitatott értelemben is) tapasztalati-tudományos igényű feldolgozásában jelöli meg önnön feladatát, ami megköveteli 1. az idegen életvilágok valóságához való hozzáférést, az abba történő *áthelyeződést* a terepmunka során; 2. a terepen feltártak, megértettek vagy elsajátítottak értelmező közzétételét, konceptualizálását, vagyis a *visszatérést* a saját tudományos diskurzusba. Mindkét követelmény feszültségekkel teli, de egymásra utaltságában különösen az: nem látható be, hogyan teljesülhetne a részvétel és a megfigyelés, a találkozás közelsége és a tudományos leírás feltételezte távolság, a *valakivel* és a *valakiről* való beszéd, a szituatív részvétel és az általánosító ábrázolás kettős követelményének egyidejűsége és egybeesése. „Konstitutív paradoxonként” jelenik meg tehát a találkozás és a reprezentáció közti törés, az, hogy mások látásmódjait egy kívülálló kutatja, vagyis hogy az etnográfiai kutatás az idegen és a saját egymást definiáló *ellentétét* kívánja *közvetíteni*, ami e konstitutív ellentét feloldásával fenyeget. Waldenfels e tekintetben a közös *logosz* alkalmaságának kétségességre hívja fel a figyelmet: ha a közvetítés médiumául szolgáló közös *logosz* valamiféle eszméjét működtetik, az „a saját és idegen közti különbségeket”, vagyis magát az idegenséget „ugorja át a tudományosság zászlaja alatt” (102. és 104. old.). Alapja a tudományosság *reprezentacionizmusként* való önértelmezése, mely egy adott valóság hű visszaadásának maximájához méri teljesítményeit. E waldenfelsi intés részben egybecseng Derrida elemzésével, aki egy bizonyos szinten ugyancsak a „*logosz* belsejében dülő háborúként” (12. old.) írja le az idegenség kérdését.

Az etnológiai feladat itt jellemzett alapszituációján látszólag módosít ugyan az értelmező kultúra-antropológia megközelítése, ám amennyiben a szövegszerű kultúrában való értelmező részvétel az etnográfia számára valójában „a résztvevő megfigyelés kvázi-láthatatlanságával” (James Clifford) egyenértékű, új formában

ugyan, de ismét felszínre törnek a régi feszültségek. A „sűrű leírás” már valóban nem reprezentacionizmus, az idegenséget itt nem oldja fel a tudományos diskurzus elsajátító mozgása. A kutatók „értelmezési közössége” azonban eleve semlegesíti az idegenség mozzanatát, hiszen „csupán az jelenik meg idegenként, ami még nem vagy már nem ismerős, ám megismerhető” (104. old.). Bár a szcientista elsajátítás kritikájaként fellépő értelmező antropológia már „nem ugorja át” az idegentapasztalatot, mégis „hermeneutikailag átsuhan” felette: elvételi, amikor csak egy potenciálisan végtelen megértési folyamat mozzanataként vesz tudomást róla.

Az *othering* (német fordításban: *Veränderung* – másítás) gyanúja viszont az alapszituáció lényegi átrendeződését vonja maga után. Nem véletlenül eköré szerveződik a kortárs etnológiai diskurzus jelentős része, s a jelen kötet számos tanulmánya is ide kapcsolódik. Az etnográfiai reprezentáció válságának kiéleződése ugyanis bizonyos tekintetben e tudományág létjogosultságát aknázza alá. Az *othering* vádja éppen az etnológiában tematizált különbséget kérdőjelezi meg. Egyfelől felveti azt a lehetőséget, hogy a *másik* fogalma – utaljon bár egy másik kultúrára, egy másik etnikai, vallási, vagy akár csak földrajzilag elkülönülő csoportra – olyan szembeállítást rejt magában (ti. a sajáttal, a „mi”-vel szemben), amely konstrukció eredménye. Függetlenül attól, hogy a másságot a saját megerősítésére vagy éppen megkérdőjelezésére mutatjuk be, a másság fogalma már önmagában, minden (akár csak hallgatólagos) értékítéletet *megelőzően* „dichotomi-zál”, vagyis olyan különbséget állít fel, melynek jogosultsága végső soron ellenőrizhetetlen: „él a gyanú, hogy a különbözőség mindenfajta megállapítása [...] hierarchiát, tehát hatalmat, alárendeltséget, kiközösítést, sőt akár megsemmisítést implikál vagy von maga után” – írja Schiffauer (152. old.). Mivel az ily módon a másikkal viszonyított különbözőség maga válik problémává, az ezt a különbözőséget vizsgáló etnológia a kirekesztő diskurzusok potenciális cinkosának gyanújába keveredik.

Másfelől a vád megfogalmazódhat

abból az ellentétes szempontból is, hogy lévén minden reprezentáció szükségképpen konstrukció, elvileg egyetlen ábrázolás sem lehet képes az idegen reprezentálására. Míg az előző olvasatban az idegen és a saját közti különbség ábrázolása azért gyanús, mert „túl”-konstruálja a különbözőséget, addig itt eleve oly radikális különbséget tételeznek fel, amit ábrázolása szükségképpen csak „alul”-konstruálhat. Mármost a vád mindkét formájában az idegenség adottságának eliminálása: „Az *othering* annak a belátását jelöli, hogy mások nem pusztán adottak, s nem is csak megtaláljuk vagy megjeljük őket – hanem *megalkotjuk* őket”, idézi Waldenfels Johannes Fabiant (105. old.). E konstruktivizmus a reprezentacionizmus szöges ellentéte, amennyiben nem ismeri az idegen adottságának s arra támaszkodó ábrázolásának a kiinduló helyzetét. Az adottság eliminálása azonban az idegenség tapasztalatának elhomályosulása is egyben, ami – különböző irányból ugyan, de – e tapasztalat túlfeszített megítéléséből fakad, vagyis a tapasztalaton kívülről, úgyszólván reakcióként érkezik. Mindkét olvasat csorbát ejt tehát azon, amit mindenekelőtt olvasnia kellene. Az idegenség tapasztalatát ugyanis éppúgy meghamisíthatja az, ha egyoldalúan a sajáttól való elfordulásból táplálkozik, ahol „a nem-sajáthoz való kompenzatórikus és szenvedélyes ragaszkodásban az idegenhez történő fordulás lesüllyed egyfajta irányváltó reflex szintjére”, mint az a morálisan átfűtött ábrázolási igény is, amely „egy konfliktusmentes, közösségi szféra” utópiáját szem előtt tartva fordul az idegenség tanulmányozásához (109. old.).

Azzal, hogy az *othering* vádja, a másság konstruálásának tézise színre lépett, az idegenség tárgyalása közvetlen politikai-etikai összefüggésbe helyeződött át: az etnológia immár nem szűk értelemben vett tudományos vállalkozás, hanem mindenekelőtt a *political correctness* követelményei alá rendelő diskurzus. Joggal beszél Waldenfels az idegentapasztalatot övező növekvő feszültségről: míg a hatvanas évektől kezdve az idegent kutató, objektív igényű *tudomány* lepleződött le, s futott zátonyra

– episztemológiai kérdéseket felvetve – az idegen kérdésén, később az idegen nem objektivista megismerése is hasonló sorsra jutott. Mára pedig egyáltalán az idegennel való *mindenemű foglalatosság* elsajátításnak minősül, s ennél fogva kifejezetten etikai-politikai kérdéssé alakult át.

Ezzel szemben mind tudományos, mind etikai-politikai szempontból alapvető követelményként, egyfajta elvi mérceként rögzíthető kívánalom, hogy elkerülendő az idegenség önérvényének a megcsonkítása, ami viszont csakis megtapasztalásában válhat adottá a számunkra. Az etnológiának ehhez éppúgy meg kell törnie az idegenség meghaladásának trendjét (*szcientizmus*), mint semlegesítésének (*hermeneutika*) vagy alulexponálásának (*othering*) a trendjét. Az idegentapasztalathoz való hűség e tudományos-etikai maximája mind a saját, mind az idegen pólusára nézve következményekkel jár, amennyiben azt célozza, hogy egyfelől jogaiba helyezzük, vagyis *tiszteljük* az idegen idegenségét – ami minden kétséget kizáróan etikai-politikai relevanciával bír –, másfelől gyümölcsözővé tegyük az idegentapasztalat paradoxióját, a sajátot kihívó potenciálisan kritikai impulzusát. Szem elől tévesztjük az idegen kérdését akkor is, ha tisztán tudományos, és akkor is, ha tisztán morális igényeknek vetjük alá.

A jelen kötetben öt tanulmány is a reprezentáció válságának diskurzushoz tartozik. Válaszkísérletek és kiútkeresések, amelyek az etnológia teljesítőképességének és jövőjének igen eltérő alternatíváit vázolják fel. E tekintetben bizonyára nem hagyható figyelmen kívül, hogy mind az öt a német nyelvterületről való, olyan szerzőktől, akiket az *othering* gyanúja elsősorban kihívásként érint.

A reprezentáció krízisétől való bizonyos „ellépés” más-más stratégiáját jelzi Christoph Jamme, illetve Klaus-Peter Köpping tanulmánya. Jamme a leírás médiumára való reflexiót sürgeti, mely nézete szerint „a művészet[et] és a költészet[et] mint az idegentapasztalat *par excellence* módjait” igazolhatja. Elgondolása háttérben az áll, hogy egyedül a művészet ábrázolja az idegent erőszak nélkül, „az Ennek az idegen feletti

uralmáról való lemondásaként”, az idegenséggel csakis a szépségben lehet kibékülni, ami annak produktív elsajátítása és továbbalakítása. Amennyiben pedig a művészi ábrázolás „a más kultúráktól való tanulás és a kulturális sokféleség elismerésének imperatívuszát” is magában rejt, a közvetített tisztelet révén „az esztétikai lényeg etikai, sőt politikai dimenziókra tesz szert” (131. és 137. old.). Míg Jamme a reprezentáció alternatív médiumait mutatja fel, Köpping vitatja, hogy az etnográfiai hitelesség az írás és a textualitás problémáiban lokalizálna. Feladja a konstans személyiség eszméjét, s a többszörös identitásra hivatkozva a kutatási folyamatot hiteles performatív aktusként értelmezi. Ezzel visszatér a Malinowski-féle modell egyfajta legitimitásához, amelyben immár helyet kaphat a mimézis és a kreatív tevékenység mozzanata is, célja pedig az önmagunkra találás.

A reprezentációs krízissel kapcsolatban egyfajta rezignációról árulkodik Karl-Heinz Kohl, valamint Werner Schiffauer írása. Kohl azt vizsgálja, hogy az *othering* gyanújával szembezegezve működtetett dialogikus antropológia (kísérleti etnográfia) mennyiben képes biztosítani az etnográfiai tudás kiépülési folyamatának átláthatóságát. Bebizonyítja, hogy hamis mind a terepmunka „dialogikus gyakorlatként” való értelmezése, mind pedig a textualizálás hatalommentes folyamatként láttatása. Az állszent dialogikus koncepció „elleplezi a meglévő hatalmi struktúrákat, és a partnerek egyenlőségét hazudja” (140. old.), viszont lehetséges hozzá a etnográfus és a másik ember közti határvonalak megállapításához nyújtott segítség. Schiffauer az *othering*-gyanú háttérben meghúzódó folyamatokra mutat rá, amivel e gyanút visszavezetheti a különbözőségről folyó diskurzus egy új, általa itt rekonstruált konstellációjára. E konstelláció három fő aspektusa a konstruktivista tudás-fogalom térnyerése folytán az antropológiára háruló újfajta felelősség; az emancipációs törekvések célpontjának átrendeződése, az antropológiai kijelentések státusának főként a hatalom diffúz jellegének felismeréséből következő átértékelődé-

se; valamint a *political correctness* új, a globalizált társadalmakra jellemző etikájának kidolgozása, melynek sarokpontja a hatalom és a diskurzus összefüggése. Mindezt együttesen a kulturális antropológián belül a „tudományos kultúra fordulópontjaként” (151. old.) értékeli. Tényként kezeli az etnológiai reprezentáció szükségképpen konstruktivista jellegét, elismeri az *othering* „eljárásában” rejlő veszélyeket, ugyanakkor azt megkerülhetetlennek, mi több, nélkülözhetetlennek ítéli. Mindezt azonban *nem* az etnológia mint tudomány immanens módszertana, hanem inkább az etnológia bizonyos „kulturkritikai” küldetése szempontjából fogalmazza meg, mivel számára a „különbözőség konstrukciója tűnik az egyetlen eszköznek arra, hogy az európai és amerikai gondolkodás hegemóniájával [...] valamit szembe tudjunk állítani” (161. old.).

Különböző okokból ugyan, de e fenti négy megközelítés közül egyik sem ígéri vagy akár csak helyezi kilátásba az etnográfiai reprezentáció válságának meghaladását. A reprezentáció fogalmának Jamme által javasolt kiszélesítése önmagában kétségkívül jogosult, amennyiben az ábrázolás egyéb médiumaiban az idegentapasztalat feldolgozásának megszemenően nem elhanyagolható, esetleg hatalmi vonatkozásoktól is mentes formáit ismerhetjük fel. Jamme reményei egy olyan etnológiai irányvételhez fűződnek, amely – a hagyományos leírási módok kiegészítéseként – az idegenség már létező alternatív (művészi-irodalmi) ábrázolásaihoz fordul, hogy a bennük testet öltő interkulturális „megértésre” támaszkodva „kulturális kaleidoszkópkepeket” (135. old.) fessen meg. A vélhetőleg belőlük táplálkozó interkulturális tisztelet-etika kiépülésében Jamme az etnológiai érdeklődés küldetésének beteljesülését látja. Mindez azonban semmiképpen sem válasz az etnológiai tudományos diskurzus státusának kérdésére, inkább csak a fellazítása. Köpping is megkerüli a válaszadást. Koncepciójába az etnográfiai terepmunkához való visszatérés interaktív önazonosság- és hitelesség-eszménnyel egészül ki. E revitalizált performatív etnológiában a kuta-

tási folyamat hitelességének záloga a rögzült identitással való szakítás, a kutató és a kutatási partnerek közti korlátok lebontása. Félő, hogy az így felfogott etnológia a személyes önmegismerés és a hiteles önazonosság-transzformáció programjává sekélyesedik. Kohl és Schiffauer egyaránt elismeri a reprezentáció konstruktivista jellegét, s úgy látják, hogy az *othering* gyanúja alól nincs menekvés. Mégis elutasítják azokat a következtetéseket, amelyek ebből kiindulva kérdőjelezik meg az etnológia számára konstitutív reprezentációt. Míg Kohl az etnográfia jövőjét – továbbra is az idegen önérvényét tartva szem előtt – a „félreértés antropológiaként” kénytelen láttatni, Schiffauer a saját kultúrával kapcsolatban gyakorlandó radikális kritika követelményét hangsúlyozza, „mely csak a másik felmutatása révén lehetséges”, vagyis az etnológia küldetését „ellentudomány” mivoltában látja. Úgy tűnik tehát, hogy – egyoldalúan vagy az idegenre, vagy a sajátja vonatkoztatva – mindketten az etnográfiai reprezentáció ama pozitív hozadékának a védelmére kelnek, amely konstruktivizmusát elismerve is fennmarad.

Velük ellentétben Bernhard Waldenfels az eltúlzott etnológiai önkritika eseteként kezeli az *othering* vádját, s azon „rossz” paradoxonok közé sorolja, amelyek feloldhatók és megszüntethetők, éppen mivel egyoldalúságból, alkalmasint leegyszerűsítő vagy ellentmondásos megítélésből adódnak. Az idegenség („jó”) paradoxonja ezzel szemben az idegentapasztalatban rejlik, tehát prepredikatív feszültség és ellenállás, mely termékkenné tehető. E ponton Waldenfels elutasítja a továbblépést az eleve paradox idegentapasztalat reprezentációjának paradoxiójától a reprezentáció egyáltalában vett elutasításához, amely többnyire az idegen jelenlétének pusztá evokációjával, vagyis tisztán etikai diskurzussal kívánja helyettesíteni a reprezentáló diskurzust. Waldenfels rámutat, hogy az idegen reprezentációjának paradox volta üdvözlendő eróziót eredményez két döntő ponton: az etnográfus saját Énjében és ethnoszában, illetve az etnológia közös *logoszában*. Ennek kifejtésében Merleau-Ponty „radikális refle-

xió” fogalmához nyúl vissza, mely értelmezése szerint nem jelent sem önmagunkhoz való visszatérést, sem pedig egy metaszintre történő átmenetet. A reflexió sokkal inkább olyan önkettőzéshez vezet, mely önmagától eltávolodva felszabadítja a sajátban az idegent, s így egybeesik az idegentapasztalatként értelmezett öntapasztalással. Ezzel felszámolja a kizárólagos szerzőség elvét, s idegen szólalomoknak nyit teret. A dialógus itt már nem alkalmas tematizálási keret, hiszen nem egyszerűen sokszólalásról van már szó, hanem idegen szólalomok egyidejű megszólalásáról, amelyek immár nem integrálhatók egy általános logoszba. Bahtyin dialogikus irodalomelméletére támaszkodva Waldenfels azt állítja, hogy az etnológiában a logosz megsokszorozódására van szükség, melyben továbbra is meglesznek a beszéd és írás (immár többes számú) rendjei, ami a radikális idegenség mint rend(en)-kívüli *közvetett* ábrázolásának a feltétele. Közvetett ez az ábrázolás, amennyiben „a reflexív megkettőződés és a polifonikus megsokszorozódás [...] meggátolja azt, hogy az idegen megtapasztalása a sajátban kezdődjön és egy egészben végződjön, [s eközben] olyan mozzanatot előfeltételez, amelyet nem ragadhatunk meg”. Ez az idegenség mozzanata, mely nem a mi tapasztalatunkból nyeri az értelmét: nem lehet megjeleníteni mint pusztán távolit; nem lehet ábrázolni, mintha megtanulható volna az idegen nyelve; nem képviselhető vagy helyettesíthető, mint egy gyámság alatt álló személy. Rá vonatkozó „saját tapasztalataink és ábrázolásaink *másutt kezdődnek*.” Az idegen érzéki tapasztalata, a rá irányuló vágy, a hozzá intézett beszéd egyaránt csak feleletként válhat érthetővé. Így jut el Waldenfels a „reszponzív racionalitás” koncepciójához, amelyben az idegen ábrázolása egy „nem szimmetrikusan és szinkron módon [...], hanem önmagához képest diakron módon” elmozduló dialógushoz hasonlítható (114–115. old.).

Sajátos tematikájánál fogva az etnológia diszciplináris tere összességében olyan válságövezetnek tekinthető tehát, ahol legalábbis három, az idegenség diskurzusa által kiváltott és koncentrikusan bővülő válság réteg-

ződik egymásra: a tudományág belső módszertani válsága, az interdiszciplináris térben fellépő válság, végül a tudományos rend kereteit meghaladó, etikai-politikai összefüggésekben jelentkező válság. Az itt áttekintett kiutkeresések eközben vagy képtelenek kitérni az *othering* gyanúja alól, s rezignációba (félreértés antropológiája) vagy egyoldalúságba (ellentudományos antropológia) zuhannak, a gyanú elterelését irányozzák elő (alternatív ábrázolások antropológiája), vagy pedig a személyes hitelességbe visszahúzódva utasítják el e vádat. Egyedül Waldenfels képes megfontolásait szigorúan a gyanú felvetette problémáikhoz tartani. Koncepciója átfogó voltáról tanúskodik, hogy egyszerre foglalja magába az általános *logosz* egyeduralmának megtörését (Jamme), az önazonosság transzformációjának kívánalmát (Köpping), a közvetlen reprezentáció eszményének a feladását, mely csakis az idegen félreértésébe torkolthat (Kohl), valamint a saját kritikáját képviselő ellentudományos impulzust (Schiffauer). Az erózió gondolata mindazonáltal nem hasonlítható sem az ellentudományos aktivizmushoz, sem a fellazítás, a rezignáció vagy a visszahúzódás gesztusaihoz. Olyan pozitív program, melyet az idegentapasztalat ír elő, s a reflektált etnológiai kutatás közvetíthet – anélkül, hogy alanyává válna.

NYIRÓ MIKLÓS

Szőnyi György Endre: Pictura & Scriptura

HAGYOMÁNYALAPÚ KULTURÁLIS
REPREZENTÁCIÓK HUSZADIK SZÁZADI
ELMÉLETEI

JATEPress, Szeged, 2004. 324 oldal,
á. n. (Ikonológia és Műértelmezés 10.)

Szőnyi György Endre semmi esetre sem enciklopédikus teljességre törekvő, ám ugyanakkor kétségtelenül enciklopédikus érdeklődéssel megírt könyve olyan kiterjedt témakört ölel fel, s olyan hatalmas – főként szekun-

dér – forrásanyagot mozgósít, hogy gyakorlatilag lehetetlen kimerítő áttekintést, részletekbe menő tárgyilagos bírálatot adni róla. Már csak azért sem, mert – mint a szerző többször nyomatékosítja is – ez a munka tulajdonképpen nem más, mint „historiográfiai áttekintés”, „szakirodalmi szemle”, „annotált historiográfia”, vagyis – szerinte legalábbis – Jürgen Habermas módjára afféle *Literaturbericht* (246. old.). Jelen recenzióm tehát „recenziók recenziója”, tercier irodalom. Mármost a szakirodalom efféle „harmadik szintjén” tevékenkedő egyszeri szerző ez esetben nemigen tehet mást, mint hogy a Szőnyi-féle kulturális *ars combinandí* mikéntjét firtassa, hacsak nem ősz emeritus, aki a Szőnyi mozgatta, szinte beláthatatlan méretű szellemi nyersanyagot részletekbe menően, a szerzőéhez fogható alapossággal ismeri. Az alábbiakban tehát inkább Szőnyi eklektikusnak mondható módszerét s a kultúra kutatói számára könyvében prezentált szellemi ajánlatot, pontosabban a *kulturális reprezentációk* elméletének kérdéseit vizsgálom. Előbb azonban ismertetem Szőnyi György Endre könyvének gondolatmenetét, másképpen: figyelemfelkeltésül, avagy az olvasás emlékének felrészítésére rövid tartalmi vázlatot adok.

A *Pictura & Scriptura* mindenképpen hiánypótló könyv. Hiánypótló, hiszen mind ez idáig egyetlen hazai szerző sem kísérelte meg monografikus igényrel feldolgozni a szavak és képek mibenlétének és viszonyának kérdéseit taglaló modern szakmai tendenciák történetét. Senki sem tárgyalta egyetlenegy szellemi konfigurációban a szemiotika, az ikonográfia és az ikonológia különféle iskoláinak teljesítményeit ezen iskolák posztstrukturalista, döntően a pragmatikára – vagyis a mindenkorai jelentés keresésekor a befogadó és a kulturális produktum közti viszonyra – hangsúlyt helyező fordulataival egyetemben. Talán szükségtelen külön nyomatékosítanom, hogy ez a digitális forradalom képdömpingjének, illetve multimedialis bábeli zúrvárának korában önmagában is felbecsülhetetlenül fontos teljesítmény. Ugyancsak ritkaságszámba megy idehaza az olyan kultúra- és eszmetörténész, aki

több történeti korszak – Szőnyi esetében a kora újkor és a modernitás – specialistája. Az efféle „régimodern” (Horváth Iván), avagy modern régiek és olvasóik csak nyerhetnek abból a komparatív stratégiából, amely a történeti jelenségek kutatását csakis a jelen szellemi trendjeinek józan figyelembevételével véli megvalósíthatónak, ám ugyanakkor a jelen elméleti divatjaihoz éppen történeti ismereteire támaszkodva képes kellő mértékartással viszonyulni. Szőnyi könyvének erényei közé sorolható az is, hogy a – magyar anglisztikában is jeles – szerző az angolszász egyetemi tankönyvírás hosszú ideje kanonizált módszertanát kifejezetten sikeresen ülteti át a magyar felsőoktatási szcénába, kitűnő szakirodalmi tájékoztatást biztosítva például a jövő kutatói számára. Könyve tehát remek példája a jó értelemben vett tudományos népszerűsítő irodalomnak, miként az *Ikonológia és műértelmezés* sorozat korábbi köteteinek egyike-másika is annak bizonyult már az elmúlt évtizedekben.

Szőnyi az *ut pictura poesis* szó szerint Horatiustól való, ám a költészet, vagyis – Johann Georg Hamann-nal bátran mondhatjuk! – a nyelv (és így az emberiség) születése óta velünk élő eszméjének történeti vizsgálatával indít, és egy munkahipotézisként is szolgáló saját szöveg-kép tipológiát vázol fel, melyet összevet W. J. T. Mitchell és Kibédi Varga Áron hasonló igényű képleteivel.

A második fejezet (*Szemiotika és kulturális jelrendszerek*) *in medias res* vág bele a historiográfiai szemlébe, s a klasszikus rendszerelvű és szinkron leírásra hajlamos szemiotika pragmatikai és történeti fordulatáról, szemiotika és ikonográfia egymásra találásáról, illetve a főként Jurij Lotman, Claude Lévi-Strauss és Roland Barthes szövegeiben tétéleződő kultúraszemiotika kialakulásáról szól. Kulcsfontosságúnak tartja az itt tárgyaltakat mind a „mai elméleti helyzet leírása, mind pedig a jövő perspektíváinak belátása szempontjából” (vii. old.), s a továbbiakban épp ezért innen időben visszafelé haladva tárgyalja a korábban még két különálló szellemi attitűd és módszertan, a szemiotika és az ikonográfia történetét, illetve „kettős sors történe-

tüket” a posztstrukturalizmus szellemi fordulatokban gazdag elméleti labirintusaiban.

A harmadik fejezet (*A jelelméleti alapok*) ennek megfelelően a jelműködés fundamentumaival foglalkozik, jelesül Ferdinand de Saussure szemiológiájával, valamint Charles Sanders Peirce és Charles William Morris szemiotikájával. A modellek parafrázisai természetesen Szőnyi könyvének tudományos fókuszához igazodnak, így főként a szavak és képek, illetve a jelentésük természetével és potenciális, illetve kívánatos interpretációikkal kapcsolatos fejtegetésekre koncentrálnak.

A következő fejezet Ernst Cassirer bölcséleti konstrukcióját, a – Szőnyi jogos és megalapozott megítélése szerint a szemiotika és az ikonológia közti elméleti kapcsolatot biztosító – szimbolikus formák filozófiáját ismerteti; az ötödik és a hatodik (*Ikonográfia és ikonológia I–II.*) Aby Gombrich tevékenységét és koncepcióit taglalja.

A hetedik fejezetben (*Emblematika és emblematikusság*) ízelítőt ad mindabból, amit koraújkorszász énje nyújthat a modern kultúraelméletek iránt fogékony kutató számára, s amiről a jelen könyv folytatásaként a közeli jövőben megjelenő esettanulmány-füzérből tudhatunk majd meg többet. A régi magyar irodalomtörténet kutatóinak körében a legutóbbi időkben Knapp Éva és Tüskés Gábor publikációinak köszönhetően különösen fontossá vált emblematikus látásmódról Szőnyi megalapozottan véli úgy, hogy igen jelentős részben ez biztosította „a középkortól a felvilágosodásig terjedő időszak reprezentációs logikáját”, miként azt is meggyőzően mutatja ki, hogy a „16. századi embléma-műfaj paradigmatisz modelljévé vált a multimedialis jelrendszerek kutatásának”.

Az utolsó három fejezet (*Posztstrukturalista ikonológia; Posztstrukturalista recepció: Warburg esete; Szemiotika, ikonográfia, interpretáció. Eco és a kacsacsőrű emlős*) lényegében a jelekről, a képekről és szövegekről való gondolkodás posztmodernizációjával foglalkozik, főként Nelson Goodman, W. J. T. Mitchell, kisebb mértékben pedig Hans Belting és Jean

Baudrillard szövegeinek elemzésével, majd Aby Warburg életművének posztstrukturalista újraolvasásával, végül pedig Umberto Eco kilencvenes évek végi önévizíójának rokonszenves elemzésével. Szőnyi saját bevallása szerint vizsgálódása három területen mozog: a „szövegek/képek ontológiájának és fenomenológiájának”, a „(textuális/vizuális) képek hermeneutikájának, értelmezésének és interpretációjának”, illetve a „képek pragmatikájának területén”; az első Szőnyi szerint döntően *szemiotika és képelmélet*, a következő *ikonográfia és ikonológia*, a harmadik pedig a képek társadalmi funkcióját alapul vevő, komplex *kultúraelmélet*.

Szőnyi a könyvében igen sokszor emlegetett – szerinte talán egyenesen túlreprezentált – Aby Warburg iránti személyes elfogultságát nem titkolja, sőt többször is hangsúlyozza, hogy a szó legszorosabb értelmében a nyomdokaiban járt, több kontinens levéltáraiban tanulmányozva Warburg kézíratait és fotóit, s végül Warburg egykori kutatóútját megismételve Arizonában is, a hopi indiánok rezervátumában. A Warburgról szóló fejtegetések oly módon tükrözik vissza e közvetlen kutatói tapasztalatokat – még így, bizonyos szerzői jogi viták miatt egyelőre kurtább formában is –, ami az olvasót Warren Boutchernek az „alkalmazott szövegekről” (*applied text*) szóló elméletére emlékeztetheti, különösen a Paul Oskar Kristellerről szóló esettanulmányára (*The Analysis of Culture Revisited: Pure Texts, Applied Texts, Literary Historicism, Cultural Histories. Journal of the History of Ideas*, 64 [2003], 3. szám, 489–510. old.). Szőnyi többször is leszögezi, hogy módja volt megismerni szinte minden kontextuális forrást, amely segítheti a Warburg-szövegek, különösen a posztmodern perspektívában felértékelődött 1923-as *Előadás a kigyóritusról* szociokulturális beágyazottságának feltérképezését. Az eszmetörténész számára rokonszenves, hogy Szőnyi – szemben a honi irodalomelméleti körökben mindmáig uralkodó, közhelyes életrajz-ellenességgel – az Umberto Eco-i „józan ész” jegyében fordul az intellektuális életrajzhoz a Warburg-jelen-ség jobb megértése céljával.

A kétségtelenül figyelemre méltó „Warburg-eset” azonban csak erősíti azt az olvasói benyomást, hogy a szerző saját hangja szakirodalmi szemléje során máskülönben szinte mindig feloldódik a recenzeált szakirodalmak tömegének polifóniájában. Ez a tapasztalat pedig ellentmond annak a hagyománynak, amelyre Szőnyi hivatkozik szellemi attitűdjé, humántudományi módszertana kialakításakor. A filológiai célú elmélettörténet-írással szemben Habermastól megalkotott *Literaturbericht* módszertanának ugyanis korántsem velejárója ez a feloldódás, a tudományos kötet szerzője hangjának ilyen mértékű háttérbe vonulása. (Vö. Jürgen Habermas: *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz, Bp., 1994. A módszertan alapos elemzését l. Felkai Gábor: *Jürgen Habermas*. Áron Kiadó, Bp., 1993. 139. skk. old.) Habermas módszere abban az értelemben eklektikus, amennyiben a vizsgált időszak elméleti terméséből szabadon válogat a maga új szisztémájának felépítése érdekében, s nem *per se*, a különféle szellemi konstrukciók pusztá bemutatásának igényével. Ez a kreatív bölcséleti eklektika ma kifejezetten jellemző a kortárs eszmetörténészekre. Jelestül is a szakma doyenjére, az 1994-ben alakult International Society for Intellectual History (ISIH) első elnökére, a *Journal of the History of Ideas* volt főszerkesztőjére, Donald R. Kelley-re, aki a *Descent of Ideas* című alapművében például azzal a céllal válogatta össze elméleti forrásait Platónról napjainkig, hogy megírja az „új eszmetörténet” (*intellectual history*), tehát egy olyan szellemi attitűd történetét, amely nyilvánvalóan nem létezett a kilencvenes évek előtt, így évezredek „történetének” megírása mindenképp a múlt kreatív – de korántsem önkényes! – újraolvasását jelentti (*The Descent of Ideas. The History of Intellectual History*. Ashgate, Aldershot, 2002).

Magam is úgy vélem, hogy manapság a bölcsészettudományok igen jelentős részében nem az immár ezerszer feltalált ötletek, hanem az egyéni értelemben vett kulturális *ars combinatoria* számít elismert szellemi teljesítménynek, ezért is értékelődött fel

például az utóbbi időben az eklektikus filozófiai hagyomány története az alexandriai Potamóntól a kora újkori Francis Baconön vagy J. J. Bruckeren át egészen napjainkig, ha tetszik, Habermasig, avagy Kelley-ig, miként arra mások mellett főként Michael Albrecht mutatott rá az utóbbi időben nagy nyomatékkal (*Eklektik: Eine Begriffsgeschichte mit Hinweisen auf die Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte*. Frommann-Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1994). Szőnyi „pragmatikus eklekticizmusa” azonban minden manifeszt *mens auctoris* ellenére mintha radikalizálná, avagy – épp ellenkezőleg – semmissé tenné Habermas eklektikus módszerét. „E könyv egyik célja [...] a legújabb korban kialakult elméleti gondolkodásnak a számbavétele, vagyis egyfajta annotált historiográfia, a képek és szavak viszonyát tárgyaló szemiotikai, ikonológiai és filozófiai felvetések története úgy nagyjából a 19. század végétől napjainkig. A historiográfia azonban nem öncélú, és nem is kíván teljességre törekvően enciklopédikus, vagy 'objektív' lenni. Felépítése, hangsúlyai egybevágóak saját nézetimmal, amelyeket az itt tárgyalt szakirodalom több évtizedes tanulmányozása során alakítottam ki” – írja (vi. old.). Am az efféle megjegyzéseken s a Warburg-eseten túlmenően hiú ábránd Szőnyi saját hangja után kutatodni az igen sokszor mégiscsak az önmagáért való szakirodalmi szemle jellegzetességeit mutató könyvben. Mintha ő maga is tisztában volna ezzel: „E tárgyalási mód, reményeim szerint, valamiféle jó értelemben vett pragmatikus eklekticizmust eredményezett, amiben azért [sic!] tükröződik összeállítójának saját egyénisége, gondolkodói önállósága is.” (246. old.)

De minek ez a magamentség? Hiszen lehet, hogy Szőnyi legjobb szándéka ellenére is egyszerűen csak kreatív módon félreolvasta Habermast. Vagy lehet, hogy Szőnyinél – a szerző tudtán kívül – talán valaminő immanens autopoétika jegyében valóban a jó öreg poszmó szerzőhalállal van dolgunk? Netán egy újmódi Próteuszszal állunk szemben, akinek – hogy a korai újkornak e mitikus figurára bölcséleti jelentőségével kapcsolata

tos megfontolásait összegezzem – szubsztanciája, ha egyáltalán, csakis akcideneciában érhető tetten? Vagy inkább Montaigne hamisíthatatlanul ironikus énformálásához hasonlítható Szőnyi szerzői énjének bujdosása? „Mert másokkal mondatom el azt, amit én, akár nyelvem, akár értelmem fogyatékossága miatt, nem tudok olyan jól elmondani [...] nagy tekintélyek mögé kell rejtenem gyengeségemet.” (A könyvekről. In: *Esszéik*. Jelenkor, Pécs, 2001–2003. II. köt., 94–95. old.) A derék pürhonnistákkal szólva felfüggesztem az ítéletem, s a Szőnyitől oly sokszor említett pragmatika jegyében azt mondom, döntse el az olvasó, mit is gondol Szőnyi szerzői énjének könyvbéli szublimációjáról.

Térjünk át a szerző programjának másik, ha tetszik, tartalmibb ajánlatára, a könyvben formálódó szellemi konstrukció kulcsfogalmára, a kulturális reprezentáció kérdésére! „Van egy gyakorlati célja is [a könyvnek – Sz. M.]. Mint reneszánszkutató és a kultúra történésze, munkám során folyamatosan szembesültem azzal a kérdéssel, hogy miként lehet korszerű elméleti keretben, saját korunk kérdéseire is érzékenyen értelmezni a régi korok műalkotásait, gondolatait, szokásait, társadalmi gyakorlatát. Ezeket nevezem a továbbiakban gyűjtőfogalommal ’kulturális reprezentációknak’, s e terminus könyvem kulcsfogalma lesz. Bár e könyv tárgya nem közvetlenül a kora újkori kultúra elemzése, munkámnak azt a szerepet is szánom, hogy segítsen elméleti keretben találni azoknak, akik hagyományalapú (vagyis egy értelmező közösségen belül fixált jelentéssel bíró) kulturális reprezentációkat – akár szövegeket, akár vizuális alkotásokat – kívánnak értelmezni.” (vi. old.) Ehhez hozzáteszi még, hogy a hagyományalapú kulturális reprezentációk ma sem hiányoznak ugyan életünk-ből, ám szerinte a romantikát megelőző korokban uralták az európai kultúrát. Mivel a vizsgált XX. századi elméletek „egyik fontos közös nevezője az, hogy nem különítik el egymástól mereven a kulturális reprezentációk különböző médiumait”, ennek a szerző szerint különös módszertani haszna van azok számára,

akik „rég műalkotások korszerű, a mának szóló interpretációs lehetőségeit keresik” (vi. old.).

Másutt határozottabban és tömörebben fogalmazza meg intellektuális célját: „e könyv elméleti fejtegetéseinek fő célja az, hogy koncepcionális keretet és módszertant ajánljon a kora és ezen belül elsősorban a kora újkori európai kultúra tanulmányozásához” (ix. old.). Éppen ezen igen komoly cél perspektívájából tűnik meglehetősen aggasztónak, hogy a *kulturális reprezentáció* kulcsfogalmát szabatos, kimerítő definíció nélkül vezeti be. Arról nem is beszélve, hogy a reprezentáció a kultúra modern és posztmodern nyelvi, illetve képi fordulatai óta meglehetősen kényes fogalomvá vált. Az ISIH tagjai képviselte „új eszmetörténet” (*intellectual history*) például lényegében éppen abban különbözik elődeitől (*history of ideas*, *Ideengeschichte*, *storia delle idee*), hogy a nyelvi fordulatok nyomán tudatosította az „eszmék alászállását” (Kelley), vagyis immár tagadja az eszmék transzcendens, platóni birodalmának létét – vagy legalábbis annak közvetlen megismerhetőségét; s éppen ezért a nyelvi természetű kulturális produktumokat sem a transzcendens eszmei birodalomból származó eszmék nyelvi reprezentációjaként, avagy megtestesüléseként kezeli. Mondanom sem kell, hogy mindez az ikonikus jellegű kulturális produktumokról is elmondható: a szövegek és képek feltehetően nem reprezentálják, hanem inkább létrehozzák a kultúrát.

Az eszmetörténet – a jelen kontextusban számottevő – új keletű nyelvi fordulata természetesen messze nem az ISIH megalakulásával kezdődött, hiszen például Quentin Skinner, s általában a politikai eszmetörténet cambridge-i iskolájának – többek között a beszédaktus-elméletre építő – kontextuális szemlélete is meghatározó ebből a szempontból. Az ISIH mégoly heterogén mozgalma, illetve új enciklopédikus szemlélete és a döntően politikai eszmetörténettel foglalkozó skinneriánus iskola kapcsolatának megítélése szempontjából azonban sokatmondó tény, hogy az ISIH tagjainak körében egyáltalán nem Skinner a legtöbbet hi-

vatkozott elméleti szerző, hanem a kései Kelley, aki egyébként a *Descent of Ideas*ban mindössze egyetlenegyszer, s korántsem centrális helyen említi Skinnert! (Kelley idézettségéről l. Michael C. Carhart: Donald R. Kelley: *The Outside and the Inside. Intellectual News. Review of the International Society for Intellectual History*, 14. [Winter 2004], 16. old.) A recens eszmetörténeti irányzatok mélyreható elemzése nélkül is leszögezhető, hogy a Szőnyi-féle kulturális reprezentáció fogalma a cambridge-i távlatból is ellentmondásosnak ítéltető.

Ugyancsak meglepő, hogy Szőnyi a kultúra mibenlétéről is úgy beszél, mintha nem is ez a mégoly munkahipotézis-szerű definíció volna könyve szellemi sarokköve. Nem mondom, hogy könnyű feladat, Szőnyi mégsem kerülhette volna meg a kultúra fogalmának akár csak vázlatos meghatározását. Bár a *Pictura & Scriptura* közvetlen kultúradefinícióval nem szolgál tehát, bátran leszögezhetem, hogy implicit kultúrafogalma mindenképp szűk a kortárs eszme- és kultúratörténet szellemi igényeihez képest. Minden jel arra vall ugyanis, hogy Szőnyi szerint a kultúra lényegében képekből és szövegekből, illetve ezek konfigurációiból áll csupán. Tizenöt évvel a rendszerváltás után, e nájmódi vadkapitalizmus kelletős közepén nem kell megrögzött marxistának lennünk ahhoz, hogy belássuk, a kultúra igen jelentős mértékben függ például a gazdasági problémák sokszor bizony korántsem képi vagy szöveges összefüggéseitől.

Kelley egy, a témába vágó kérdésre ekképp válaszolt egy recens interjúban: „Épp most fejeztem be egy kurzust, amely a marxizmusról, Marxról és Engelsről szólt. A diákoknak nincs a téma tanulmányozásához kellő háttérismeretük, és ez elég szomorú, hiszen eljött az ideje, hogy Marxtörténeti értelemben tanítsuk. Részen azért, mert azok a mai diákok, akik a kultúrtörténet vagy az eszmetörténet iránt érdeklődnek, gyakorlatilag semmit sem tudnak a kultúra gazdasági összefüggéseiről. Az egyébként, hogy a gazdaság működésének lényegét ismerjük, Marxtól függetlenül is elengedhetetlen ahhoz, hogy egy adott kultúra történetét megértsük. A kul-

túrtörténet szakterületén ma rengeteg ember van jelen egyébként, aki eredetileg irodalmár képzettséggel rendelkezett, számukra a kultúra aféle szöveg, valaminő önmagában álló jelenségcsoport, s ez bizony meglehetősen elszomorító.” (Szentpéteri Márton: Háttérben maradni. Donald R. Kelley, a *Journal of the History of Ideas* főszerkesztője. *Magyar Narancs*, 2004. február 19., 34–35. old.)

Azután itt van a vitathatatlanul kultúraalkotó muzsika esete! Kétségtelenül igaz, hogy a történész számára a zene döntő részben textuális rögzítettségében kutatható, ám ettől még a zenét nem tekinthetjük minden további nélkül szöveges kulturális produktumnak. Arról nem is szólva, hogy a historikus előadóművészet hívei a különféle szöveges és ikonografikus források mellett a ránk maradt régi hangszerek – azaz egy se nem képi, se nem szöveges forrástípus – tanulmányozását is bevonják a történeti rekonstrukcióba, s ez még akkor is fontos a szempontunkból, ha egyébként nem kedveljük a historikus muzsikálás – hermeneutikai értelemben meglehetősen kérdéses – gyakorlatát. (A historikus zenélésről újabban I. Nikolaus Harnoncourt: *Zene mint párbeszéd*. Európa, Bp., 2002.)

Am Szőnyi könyvének konkrét tárgyához közelebb álló probléma az építészet, vagy másképpen az épített környezet és a tárgykultúra ikonografikus elemezhetősége. Különösen a Robert Venturit és Charles Jenckst követő posztmodern designmódszerek ikonológiai, illetve lingvisztikai imperializmusa eredményezett ilyen típusú elemzéseket, a posztmodern utáni teóriák viszont – például a Hans Ibelings tételezte szupermodernizmus – ismét meglehetősen nyomatékkal utalnak arra, hogy az építészet és a tárgypervezés produktumait a kultúr- és esztétikatanál nem kezelheti problémamentesen sem szöveges, sem pedig képes forrásként, sem ezek sajátos egyvelegeként (*Supermodernism. Architecture in the Age of Globalization*. NAI Publishers, Rotterdam, 2002). Jellemző posztmodern kreatív félreolvasás volt például, amikor Oskar Bätschmann részben Pierre Bourdieu és Günter Bandmann nyomán az ikonológia „építészetre való kiter-

jesztésének” nevezte Panofsky kétségtelenül briliáns, ám – és épp ez itt a lényeg! – korántsem ikonológiai módszerrel írt *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás* című könyvét (Az ikonológiától a művészettörténeti hermeneutikáig: adalékok az átmenet problémájához. *Enigma*, 33. szám, 2002. 159. old.). A Panofsky-könyv szerepéről a magyar kiadás fül-szövege teljes joggal így tájékoztatja olvasóit: „Noha [Panofsky] az ikonológiai módszer legkitűnőbb művelője volt, ezúttal itt mégsem elsősorban a műalkotások tartalmi kérdéseit elemzi. Ebben a munkájában a gótikus stílusban és a középkori filozófiában közös szellemi magatartás és módszer kérdéseivel foglalkozik, szellemes esszé-stílusban mutatva fel az építészeti struktúra és a skolasztikus gondolkodás párhuzamos, illetve rokon megnyilvánulásait.” (*Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Ford. Szegedy-Maszák Mihály, Corvina, Bp., 1986.) E koncepció kultúrtörténeti előzményei közt bizvást számon tarthatjuk Egon Friedell *A világkatedrálisról* írott sorait: „Így épül fel a középkori világ, mint az elhitt elvontságok, átélt eszmék csodálatos hierarchiája; finom és éles tagozottsággal emelkedve a magasba, mint egy székesegyház, vagy egyike a skolasztikusok ama művészi »summáinak«...” (*Az újkor kultúra története*. Ford. Vas István, Holnap, Bp., 1993. I. köt., 117. old.)

A Szőnyitől is olyannyira kedvelt Umberto Eco egy fogalmát segítségül hívva tehát a következőképp írnám át Szőnyi könyvének címét: *Pictura, Scriptura et Architectura*. Eco ugyanis az architektúra fogalmát tág értelemben használja, vonatkoztatva azt mind az ipari formatervezés (*industrial design*), mind a várostervezés (*urban design*), mind pedig az építészetnek magának jelenségeire (Function and Signs: Semiotics of Architecture. In: *The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics*. Routledge, New York, 1986. 57. old.). A címet persze csak akkor írhatnánk át a fentiekhez hasonlóan, ha Szőnyi számolt volna azzal, amit most a játék kedvéért a kultúra „designfordulatának” fogok nevezni. Az építészeti és designkommunikációnak (l. a termék-

szemantika vonatkozaskörét például) a vizuális kommunikáción belül is sajátos tartományai vannak, amelyek szemiotikai értelemben elkülöníthetők például a képi kommunikációtól. A kortárs designelméletben a design világának három nagy területe az épített környezet, a tárgykultúra és a vizuális kommunikáció. Ennek megfelelően bátran leszögezhetjük, hogy Eco architektúra-fogalma az első két területre vonatkozik erőteljesebben, ezeknek adekvát elemzése pedig valószínűleg sokkal közelebb áll a *proxémikához*, mint a szövegek és a képek bárminő hermeneutikájához. (A „térköz-szabályozás” tudományáról I. Edward T. Hall: *Rejtett dimenziók*. Gondolat, Bp., 1975.) Egyszerűbben: egy város vagy épület nem szöveg, nem is kép, de nem is képszöveg! Miként egy kanál sem! Márpedig az épített környezet s a tárgykultúra nem csupán akcidenális elemei a kultúrának, nem csupán „magánvaló kulisszák”, hanem a kultúra szubsztanciális alkotórészei. Az épített környezetnek, illetve a tárgykultúrának minden bizonnyal van ikonográfiai dimenziója, ennek esetleges elemzése azonban nem cserélhető fel *pars pro toto* alapon e területek nem képi és nem szöveges sajátosságainak mély megértésével. A londoni Design Council (www.design-council.org.uk) a professzionális designkutatás legfrissebb trendjei között tartja számon a „designtudományokat” (*design studies*), azt a multidiszciplináris területet, amely a design technológiai, társadalmi, kulturális és filozófiai összefüggéseire együttesen koncentrált, módszereit pedig döntően a designtörténet és a „kultúrakutatás” (*cultural studies*) területéről kölcsönzi. (A témában részletes bibliográfiai tájékozódást nyújt Jonathan M. Woodham: *Twentieth-Century Design*. Oxford University Press, 1997. 258–261. old.) Úgy vélem ugyanakkor, hogy a *design studies* szemléletének bevonásával egyúttal a kultúrakutatások is újfent megtermékenyíthetők. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a tudománytörténet-írás többek között Ian Hackingtól is leírt externális-internális dichotómiája miként oldódott fel Donald Kelley bölcséletében, s ezzel párhuzamosan miként

kapcsolódott össze az utóbbi időkben a kultúrtörténet és az eszmetörténet az új eszmetörténet enciklopédikus perspektívájában. Kelley mostanában már nemes egyszerűséggel csak *intellectual-and-cultural-history*ról beszél, a két terület megnevezését egyetlen főnévvé forrasztva össze: Az „új eszmetörténet a kultúrtörténet belső oldala, a kultúrtörténet az új eszmetörténet külső oldala; ám az eszméket mindkét esetben emberi szintre kell hoznunk.” (*The Descent of Ideas*, 3. old.; l. még Carhart: *i. m.*, 16–20. old.) E vázlatos felvetések után is megkockáztatható, hogy Szőnyi meglehetősen nagyvonalúan bánt a kultúra komplex rendszerének bizonyos alapvető komponenseivel, jelesül az épített környezet és a tárgykultúra nem szöveges és nem képi dimenziójával.

Mint azt már bevezetőmben is említettem, Szőnyi szellemi konstrukciója olyannyira zavarba ejtő kulturális kombinatorikára épül, hogy teljes körű elemzésére nemigen lehet módomban. Két észrevételemet azért még megosztom az olvasóval. Mindkettő Szőnyinek a posztmodern elméletekkel kapcsolatos álláspontját célozza. A *Pictura & Scriptura* visszatérő topozsa a nagy narratívák jól ismert, lyotard-i bírálata, akinek 1979-es kijelentése – „Végéig leegyszerűsítve, a »posztmodern« a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlansággént határozom meg” – immár afféle szlogené lett. (Bujalos István [szerk.]: *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Françoise Lyotard és Richard Rorty tanulmányai*. Századvég, Bp., 1993. 8. old.) Szó se róla, Lyotard érvelése a modernitás számos ponton jogos és megfontolandó bírálatát nyújtotta, ám a folytatódó modernitás hívei az idők során nem egy gyanús posztmodern nagy narratívára is felfigyeltek. Ki ne venné észre, hogy a dekonstrukció meséje a poláris dichotómiákra épülő nyugati metafizika „épitményének” lebontásáról maga is egy szép, kerekded narratíva, olyan főhősökkel, mint Nietzsche, Marx, avagy Freud? Manapság nem divat klasszikus értelemben vett monográfiát írni, s ez a jelenség kétségtelenül a lyotard-i bizalmatlanságból fakad. Ez a bizalmatlanság számtalan esetben jogos, ám a nagy narratívákra

épülő monográfia műfajának esetleges száműzése sem vezethet oda, hogy egy nagyobb lélegzetű tanulmány mellőzze a makrostrukturális szervezethez, és beérje a fragmentális, mozaikszerű érveléssel, miként az esettanulmány-füzér összeállítása sem történhet meg bizonyos ismételt a makrostrukturát érintő alapos szerkesztői megfontolások nélkül.

Szőnyi esetében a makrostruktúra szerkesztettségének sajátos hiányosságairól fentebb már szóltam, amikor kétségbe vontam, hogy a *Pictura & Scriptura* valóban a habermasi *Literaturbericht* szisztematikusan elmélettörténeti modelljét követné. A szerző hangjának feloldódása a források kórusában azonban nem jár együtt feltétlenül a nagy narratíva száműzésével. Meggyőződésem, hogy a *Pictura & Scriptura* tulajdonképpen egy meglehetősen konzervatív értelemben vett nagy narratívát elmesélő monográfia, amennyiben a hagyományalapú kulturális reprezentációk XX. századi elméleteinek történetét egyfelől a pragmatikai fordulat jegyében felmondó, másfelől pedig a szerző több évtizedes, bár a szövegben meglehetősen rejtőzködő, személyes szellemi tájékozódásának vélt vagy valós rekonstrukciójával szolgáló könyv. Józan paraszti ésszel: Szőnyi történetének van eleje, közepe és vége, az elbeszélés ívét, ha tetszik, a „regényesítés” (*emplotment*) mozzanatát pedig éppen a pragmatikai fordulathoz való viszony biztosítja. Azt már meg sem említem, hogy az *in medias res* szerkesztési elve is kifejezetten árulkodó jegy!

A másik, Szőnyitől kritikátlanul elfogadott posztmodern verdikt éppen a *képi fordulat* maga! A Mitchell és Eco iránti rokonszenv oly erős Szőnyiben, hogy a józan ész máskor gyakran hangoztatott elve bizonyos háttérbe szorul a könyv utolsó fertályában. Szőnyinek, miként hivatkozott szerzői többségének is, egyik legfontosabb végkövetkeztetése, hogy a képek és szövegek megkülönböztetései építő elméleteknek nemigen van módjuk szemiotikai, illetve a kognitív tudományokból származó érvek mozgósítására, mert a Mitchellt és Ecót követő idők immár felszámolták az efféle argumentatív modellek létjogo-

sultságát. Úgy tűnik, a designerek mindennapi gyakorlata – uram bocsá! a józan ész – ugyanakkor mintha fittyet hányna ezen elméleti megfontolásokra! Itt van mindjárt a „képdominancia” (*picture superiority effect*) elvének kérdése, amely különleges jelentőségű például a reklámgrafikában, és minden olyan szakterületen, ahol az információk gyors és hatékony közvetítése a cél. (William Lidwell, Kritina Holden, Jill Butler: *Universal Principles of Design. 100 Ways to Enhance Usability, Influence Perception, Increase Appeal, Make Better Design Decisions, and Teach through Design*. Rockport Publishers, Gloucester, 2003. 152. old.) A képdominancia elve szerint a képes információkat gyorsabban ismerjük fel, és könnyebben is jegyezzük meg, mint a szövegeseket. A képes és szöveges – ha tetszik, emblematis! – információkódolás azonban még a képes kódolásnál is hatékonyabb, ez azonban nem cáfolja azt a kézzelfogható tény, hogy képek és szövegek percepciója között minden trendi spekuláció ellenére igenis van különbség, s korántsem különféle, a szerző emlegette afféle maszkulin hatalmi, avagy ideológiai megfontolások miatt (189. old.). Ugyancsak mérlegelendő, amit a bölcsészeti informatika szakembere mond a szövegekről és a képekről, lényegében az *autográf* és *allográf* műalkotások Nelson Goodman-i megkülönböztetéséhez hasonló elvek alapján (Goodman koncepciójának frappáns összefoglalását l. Radnóti Sándor: *Hamisítás*. Magvető, Bp., 1995. 159–160. old.). Horváth Iván szerint a szöveg pontosan másolható, s ami nem pontosan másolható – például egy festmény –, az nem lehet szöveg (On-line Critical Editions in the 90s: Practice and Theory. In: Andrea Bozzi et al. [szerk.]: *Digital Technology and Philological Disciplines*. Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa-Róma, é. n., 245–258. old.). Félreértés ne essék, ez a tétel a digitalizációval sem változik, hiszen a digitális képek reprodukciója digitális környezetben – és nem papíron például! – valójában szöveges művelet, mégpedig bináris kódban írt szövegek pontos másolása. Úgyszintén érdemes leszögez-

ni, hogy egy festmény digitalizálható (vagyis részben szövegesíthető) ugyan, ám ezt a transzformációt bortság volna maradéktalan másolásnak tekinteni. Két megfontolandó példát is láthattunk tehát arra, hogy Szőnyi és idézett szerzői végkövetkeztéseit nem árt csipetnyi sóval kezelni. Sem pragmatikai, sem pedig fenomenológiai értelemben nem lehet megnyugtatóan kijelenteni ugyanis, hogy képek és szövegek között immár nincs különbség, s hogy az *ut pictura poesis* elve minden további nélkül igaznak bizonyul.

Mindettől függetlenül Szőnyi György Endre könyve mindenképp figyelemre méltó kutatói munka végeredménye. Olyan szellemi attitűd terméke, amely csakis üdvözlendő lehet a hazai bölcsészet ma is fájdalmasan széttagolt, igen gyakran diszciplináris zárványokban vegetáló, többszörösen szegregált világában, hiszen a könyv – minden említett fogyatkozása ellenére – látványos példáját nyújtja annak, hogy a kultúra kutatása manapság valóban multi- és interdisziplináris felkészültséget követel meg, olyan új enciklopédikus beállítottságot, amely bizony jócskán emlékezett a kora újkori enciklopédizmus kultúraszemléletére. A *Pictura & Scriptura* tehát fontos tanúságtétel amellett, hogy a különféle történeti tudományok kutatói tulajdonképpen ugyanazzal, a kultúra összetett rendszerének történetével, foglalkoznak, a különbség köztük csupán annyi, hogy más és más diszciplináris „kapukon” lépnek be erre a területre. Nyilvánvaló az is, hogy Szőnyi kutatói magatartásformája csak a legjobb értelemben vett egyetemi oktatók és diákok sajátja, hiszen az *universitas* éppen akkor lesz valódi *egyetem*, ha a tudományok világegyetemének harmóniáját testesíti meg, azaz a különféle szakterületek közötti szakmai együttműködés és társszerzői gyakorlat színterévé válik. Ha Szőnyin és a hozzá hasonló kutatókon múlna a jövő felsőoktatásának ügye, nem volna aggódnivalónk.

■■■■■■ SZENTPÉTERI MÁRTON

John North: A követek titka

HOLBEIN ÉS A RENESZÁNSZ VILÁGA

Fordította Gyárfás Vera. Typotex Kiadó, Budapest, 2005. 364 old., 3600 Ft

Végy egy közismert reneszánsz festményt, állítsd legújabb detektívtörténeted cselekményének középpontjába, és hosszú kultúrtörténeti nyomozás során fedd fel olvasód előtt, hogy a művész milyen különös titkokat rejtett el e képén. Hogy a történet még izgalmasabb legyen, lehetőség szerint a múltbéli rejtély kibogozásával párhuzamosan egy kortárs bűntény is oldódik meg, a festmény körüli nyomozás egyszerre derítsen fényt egy régi és egy új titokra. A receptet követve olykor kimondottan élvezhető intellektuális krimi készíthető – amilyen például Arturo Pérez-Reverte *A flamand tábla rejtélye* című, Magyarországon is népszerű könyve. A művészettörténészek viszont nemcsak készek pontról pontra megcáfolni a regényíró bizonyítását, hanem rendszerint azzal is érvelnek, hogy rejtélyes gyilkosságokra vonatkozó üzeneteket, kincskereső térképeket és egyéb titkos alakzatokat nem (vagy csak mértékkel) szokás festményekbe kódolni, és ezért az efféle leleplezések inkább saját korunk mentalitásáról árulkodnak, semmint a négy-öt száz évvel ezelőtt alkotó művészekéről.

Érthető, miért övezi gyanakvás John North magyarul frissen megjelent, de angol nyelven is csak három éve olvasható, könyvterjedelmű elemzését a titkos üzenetről, amelyet Hans Holbein híres képe, a National Gallery kitüntetett pontján megtekinthető *Követek* rejt. A festménnyel számos művészettörténeti monográfia foglalkozott, és elég valószínűtlen, hogy mindeddig senki ne vette volna észre azon rejtjeleket, csillagász által megfejthető részleteket, geometriai alakzatokat (titkos egyenest, hatszöveget, csillagot és a festményt majdnem egészében lefedő horoszkópnegyzetet), amelyeket most North részlete-

sen rekonstruál. Minden okunk megvan rá, hogy távolságtartó kétkedéssel közelítsünk könyvéhez.

A szerző személye és háttere azonban rést üthet óvatos tartózkodásunk falán. John North ugyanis nem illeszkedik azon írók sorába, akik egyik könyvükben a fáraók titkáról, a másikban pedig Leonardóról vagy az ufókról rántják le a leplet. Edward Grant, John Murdoch és David Lindberg mellett a középkori és kora újkori tudomány történetének legfelkészültebb és igen termékeny kutatója. Megbízhatóságához nem fér kétség, még akkor sem, ha tudjuk, hogy egyik könyvét egyébként Däniken típusú szerzők tollára illő tárgyról, a Stone-henge matematikai-csillagászati jelentőségéről írta. Leghíresebb, immár klasszikus munkája a *Chaucer univerzuma* arról a világról szól, amelynek tudományában és kozmológiai felfogásában Chaucer is otthonosan mozgott, és amelynek ismerete nélkül, mondja North, a *Canterbury mesék* nem igazán érthető (az egyik első fejezet például a középkori csillagászat legfőbb eszközéről, az asztrolábi-umról kapta címét).

Valami hasonlót állít Holbein festményével kapcsolatban is, de tézise ez alkalommal jóval radikálisabb, és nagy vitát váltott ki. A hagyományos értelmezés szerint *A követek* politikai tartalmú kép, a VIII. Henrik udvarában tartózkodó két francia követ, Jean de Dinteville és George de Selve alakja közt látható csillagászati műszerek pedig Dinteville tudományos érdeklődésére utalnak. A festmény megannyi különös részlete, kivált az elszakadt húrú lant, a VIII. Henrik uralkodása nyomán támadt diplomáciai és valláspolitikai diszharmóniát hivatott jelképezni. A kép legkülönösebb eleme, az előterében látható anamorfikus torzítású koponya pedig egyrészt Holbein furfangos aláírása volna (*hohles Bein*, üreges csont), másrészt a halandóságra emlékeztető *memento mori*. Komoly viták bontakoztak persze ki az egyes részletek értelmezéséről, a rosszul beállított műszerek leolvasási módjairól, North új könyvének szemszögéből azonban minden korábbi elemzés szinte egy helyben forgó, bátortalan interpretációs kísérletnek tetszik.

Szerinte ugyanis a rendkívüli körtekintéssel felvonultatott műszer-arsenál nem politikai, még kevésbé tudományos, hanem inkább vallásos üzenetet hordoz. Az egyes csillagászati eszközök egy konkrét helyet és időpontot azonosítanak: Londont 1533 nagypéntekjén – a keresztre feszítést követő 1500. nagypénteken – április 11-én délután négy óra nyolc perckor.

A Nap horizont feletti magasságának megfelelően e pillanatban a napóra árnyékvetője 27° -os szöveget zár be a vízszintessel, de 27° -os szöveget zár be a vízszintessel az eltorzított koponya tengelye is. Régóta tudjuk, hogy a festménytől jobbra állva, egy jól meghatározott szögből kell nézni az anamorfikus koponyát ahhoz, hogy „kismuljon”, és felvegye természetes alakját. Ha pedig folytatja a szerző, ugyanebből a pontból nemcsak lefelé, a koponya hossz tengelye mentén, hanem 27° -os szögben felfelé is húzunk egy egyenest, az a kép kitüntetett pontjait köti össze: az egyes műszerek fontos részleteit – az éggömb horizontvonalának kezdőpontját, a Nap pozícióját az éggömbön, a napműszer nullapontját, a kvadráns négy óra pontját –, a kép valószínűsíthető megrendelőjének, Jean de Dinteville követnek a bal szemét s végül a kép bal felső sarkában a súlyos zöld drapéria mögött előtűnő feszületen Krisztus bal szemét. (Ha Northnak igaza van abban, hogy a múzeumlátogatók többségének figyelmét elkerülő feszület stratégiai fontosságú, akkor különösen ironikus, hogy *A követek* számos, például az interneten fellelhető reprodukciója mint szükségtelen részletet a kép felső részével együtt Krisztust is levágja). A festmény igazi tartalma tehát mind datálásával, mind rejtett geometriájával meditáció Krisztus szenvedéséről, keresztthaláláról és megváltásáról.

A 27 más szempontból is kulcsszám a képek: a nyitott matematikai könyv adott oldalán a 27 többszöröseit látjuk (amennyiben vesszük a fázisadást, hogy egy könyvtárban a megfelelő oldalon felüssük az immár azonosított nyomtatványt, mert a festményen az írás alig kivehető), az egyes műszerek (a gnómón, a napműszer és a torquetum) megfelelő leolvasásakor is újra meg újra e mági-

kus számba ütközünk, a nyitott énekeskönyv borítói által bezárt szög is 27° , nem beszélve arról, hogy a 27 mint a három harmadik hatványa a Szentháromságra utal. Ha mindez még nem volna elég, North a festmény bizonyos pontjait összekötve egy hatágú Dávid-csillagot, avagy Salamon pecsétjét, továbbá egy horoszkóp-négyzetet is felvázol – az utóbbi éppen a műszerek alapján azonosított hűsvéti időpont konstellációját mutatja: „Nagypéntek legsötétebb órájához” illően a rosszindulatú Szaturnusz erős, míg Jupiter, a vallás bolygója kedvezőtlen helyzetben áll

Holbein nem volt különösebben iskolázott, a geometriai minták és a kimunkált csillagászati rejtvények festménybe ültetésének sem volt mestere – bár North meggyőzően bizonyítja, hogy a csillagászati ismeretek a korban az általános műveltség részét alkották –, ezért a festmény tudományos tartalma bizonyosan egy tanácsadó tervét követi. Bár North erre semmilyen közvetlen bizonyítékot nem talál, a királyi udvarban ez idő tájt tevékenykedő Nicholas Kratzer csillagász-matematikust, VIII. Henrik csillagászati műszerkészítőjét véli Holbein tanácsadójának, a kompozíció valódi kialakítójának.

A követek titka nem csupán a már korábbi elemzők által is tárgyalt apró részletekre összpontosít, az elszakadt húrra vagy a résnyre nyitott könyv oldalára. Feltárja, milyen politikai jelentősége van a földgömbön Amerika partvonalai feltüntetésének, hogyan lehet a korban bevett módon leolvasni a csillagászati műszereket (a polihedriális napórát, a kvadráns, a hengeres napórát, az éggömböt és a torquetumot), miért vannak ezek látszólag rosszul beállítva, mi a lutheránus énekeskönyv szerepe a kép alsó részén, miért éppen ezek a hangszerek vannak a képen, s milyen kozmológiai jelentőséget hordoz a padló geometriai mintázata.

A követek titka – a lelkes ismertető és a nem szakmai, hanem inkább általános szintű fanyalgások, hitetlenkedések mellett – pontos, szakszerű kritikát is kapott. Northot szakmai felkészültsége, a reneszánsz csillagászati műszerei terén való jártassága miatt vesszük komolyan; éppen ezért

különös jelentőségű Giles Hudson recenziója (*Annals of Science*, 60 [2003], 201–205. old.), amely több szinten is támadja a könyv érvrendszerét. Először is azt állítja, hogy North a legkevésbé sem konvencionális módon értelmezi a műszerek idő- és szélességi adatait, más szóval olyan – talán védhető, de korántsem bevett – leolvasási technikát alkalmaz, amely – bizonyos adatokat figyelmen kívül hagyva, apróbb eltéréseket pedig elhanyagolva – alátámasztja elméletét. Másodsor, folytatja Hudson, a festményre illesztett egyenesek és egyéb geometriai formák csak igen nagyvonalú közelítésben metszik a North által azonosított pontokat: *A követek titka*ának értelmezési bravúrja kellően vastag ceruzával egy múzeumi poszterrekonstrukción könnyen megismételhető, a festmény valódi méreteit alapul véve azonban már csak közelítés. (A hatszög például sehogy sem illeszthető egyszerre háromnál többre az öt kijelölt kilenc pont közül.) Azt elismeri, hogy North legfontosabb egyenese, a Krisztus fejére mutató vonal valóban metszi a szükséges pontokat, itt azonban a 27° -os szöggel kapcsolatban támaszt kifogást, ez ugyanis – attól függően, hogy melyik, a festmény műszerei által jelzett horizontot választjuk referenciaegyenestül – inkább 25° , mint 27° . Hudson egyébként sincsen meggyőződve a 27-es szám onniprezens voltáról, mint megjegyzi, az aritmetikai-könyvben található összegeket a 27 mellett a 21, a 24 és a 28 is kiválóan osztja. Noha dicséri Northot azért, mert kellő részletességgel dokumentálta a csillagászati-matematikai műveltség szerepét Holbein környezetében, a Kratzer közreműködésére vonatkozó érveket elveti. Szerinte az egyik követ nem is George de Selve, Lavour püspöke, hanem – mint egyes korai értelmezésekben is – Jean de Dinteville fiúve, François, Auxerre püspöke, aki valóban sokkal inkább ismert volt lelkesedéséről a csillagászati és mechanikai művészetek iránt, mint de Selve.

Hogy kinek van igaza az egyébként ugyanazon a kutatási területen versengő szerzők vitájában, nehéz volna eldönteni. An nem kell North érvelését minden részében elfogadnunk ah-

hoz, hogy élvezzük a könyvét, és meggyőződünk arról, hogy ez a festmény bizony több rejtett információt tartalmaz, mint hittük. Talán a horoszkóp festményre fektetése elszélt, lehet, hogy a hatszög csak erőszakoltan illeszthető a kép stratégiai pontjaira, esetleg túlzás felvonultatni Marsilio Ficino orphikus himnuszait és a zsidó Kabalát a kép értelmezéséhez, de a két – a vízszintessel 27°-os szöveget bezáró – egyenes mintha valóban kijelölné számunkra azt a pontot, ahonnan nemcsak a koponya nyeri vissza igazi alakját, de Krisztus szemébe tekintve a festmény „valódi üzenetét” is megértjük.

Annyi bizonyos, hogy North nyújtja a legfrissebb és talán a legalaposabb elemzést Holbein festményéről: elhelyezi a képet történeti és biográfiai kontextusában, és rendkívül informatív körképet kínál a festmény elkészültének politikai, vallásos, kulturális, tudományos és mágikus kontextusáról.

Befejezésül néhány szót a magyar kiadásról. Példaértékű, hogy egy Nyugaton szenzáció számba menő tudományos munkát ilyen gyorsan sikerült nálunk is megjelentetni. A kötet ráadásul szép, a keményborító illusztrációja ötletesebb, mint az egész festményt reprodukáló, viszonylag unalmasabb angol címlapalaké, és a tizenegy színes képmelléklet is magas technikai színvonalon készült. A masszív tudományos tartalom és a hemzseggő – főként csillagászati – szakkifejezések láttán üdvözlendő, hogy a Typotex Kiadó Kutrovácz Gábor személyében szaklektort szerződtetett. A baj inkább a magyar szöveg stílusával van. Úgy tűnik, a fordító túlságosan sietett ahhoz, hogy pontos szöveget hozzon létre, így a végeredmény telis-tele van majdnem jó, de jelen állapotában csikorgó – vagy egyenesen rosszul fordított – mondatokkal. Néhány példa a nehézkes mondat szerkezetekre:

„Azt a feltételezést, hogy a koponya optikai helyreállításához nincs szükség lencsére, tükörrre vagy más kellékre az emberi szemén kívül, megerősítette Baltrusaitis feltételezésének általános iránya, és szinte biztosan így is van.” (133. old.) „Kratzer [...] ismerje szülőhelye, Bajorország tudósainak

legújabb írásait, ezért éppen azt a friss vért szállította az angol tudományos életnek, amelyet az már-már elvesztett.” (64. old.) „Amikor Sacrobosco papírra vetette a tizenhetedik század előtti idők legtöbbet forgatott egyetemi szövegének bizonyuló értekezését, egy Arisztotelész által örökül hagyott egyszerű doktrínát fogalmazott meg, amelyet alig kellett módosítani a keresztény teológia és a művészet hallgatóinak kedvéért.” (125. old.) Az eredetiben egyébként nincsen szó művészethallgatókról, csupán a tudomány (a kor kifejezésével élve: a hét szabad művészet) művelőinek szakmai elvárásairól (*the basic needs of students in arts*). „Rendszeresen alkalmazták őket [a fény és a Nap metaforáit – L. B.] a kozmosz egészére, például az olyan hihetetlen elméleti rendszerekre, mint a ma Pseudo-Dionüsziosz néven ismert ókori szerző által kidolgozotttra...” (231. old.) North egyébként talán kissé frivol módon *fantastic theoretical superstuc-ture*-nek nevezi a kora középkor legkifinomultabb neoplatonikus rendszerét, de semmi esetre sem hihetetlennek – a hihetőség kérdését elég nehéz volna felvetni egy olyan világmagyarázattal kapcsolatban, amelyben elsősorban angyalok szerepelnek. Johannes Trihemius nem a „sötét mágia egyik leghírhedtebb gyakorlója” volt (202. old.), az apát csupán a kétes értékű (nem egyértelműen tiszta és természetes) mágia gyakorlásának hírébe keveredett (az angol szöveg valóban könnyen félreérthető: *one of the most notorious of all early sixteenth-century practitioners of dubious magic*).

Apróbb fordítási hibák: Tours-i Gergely vagy Gerolamo Cardano nevét nem indokolt angol változatában (Gregory of Tours – 244. old., Jerome Cardan – 174–175. old.) használni. A zodiákus házai domiciliumok és nem domiciliumok (175. old.). A keresztény tudósok nem működtek „elsősorban papként” (66. old.), hanem, ahogyan North is írja, általában klerikusok voltak, de nem szükségképpen felszentelt papok, és így többségük például misét sem celebrálhatott. Hrabanus Maurus *Commentaria in libros IV Regumjának* nem angol fordítása, hanem a latin eredetije jelent meg a *Patrologia latina* kö-

tetében (281. old.).

A hibák súlya és mennyisége nem jelentős a hatalmas adathalmazt mozgató és utalásokban gazdag szöveg egészében, a nehézkes stílus azonban kiváltképp kárára válik egy olyan könyvnek, amelyben oly sok múlik a feszített érvelésen és a kimunkált retorikán, nem is beszélve arról, hogy North igen szépen használja az angol nyelvet.

LÁNG BENEDEK

Sokszínű kapitalizmus

PÁLYAKÉPEK A MAGYAR TÖKÉS FEJLŐDÉS ARANYKORÁBÓL

Szerk. Sebők Marcell. HVG, Budapest, 2004. 256 old., á. n.

Gyárak, épületek, csarnokok, szobabelső, férfiak és néha nők. A szürke százféle árnyalatában. Sokszínűen, ahogy azt a korabeli technika rögzíthette. A képek mellett készítőik neve, kész fotótörténelem. Képeskönyv. Szép betűk, gondos tipográfia – hiszen a Kner család is szerepel a kötetben! –, okos szavak, az életről mesélő családtrótténetek. A lapok szélén megjegyzések, kiemelések, magyarázatok. Meséskönyv. A „modern szemléletű történeti kutatásokat” (11. old.) végző szerzők olvasmányos kötetben kívánták a széles olvasóközönseget megismertetni neves elődeink életútjával. Így hát magam is lemondtam az idézetek forrásainak kereséséről, a kötet esztétikai és tartalmi kereteit nyilvánvalóan túlfeszítő lábjegyzetek számonkéréséről. Helyette hátradőltem, és gyakran megbabonázva olvastam polgártársaink felemelkedéséről, küzdelmeiről és bukásairól.

Egyszer volt... kezdődnek a mesék is, hogy a mához szóljanak. Tizenegy család történetét ismerjük meg, ezek sorrendben: Darányi Ignác, Ganz Ábrahám, Gregersen Gudbrand, Haggemacher Henrik és Károly, a Hatvány-Deutsch-dinasztia, Havel Lipót, Károlyi Sándor, Kner Izidor, Kornfeld Zsigmond, Krausz

Mayer és fiai, Lánczy Leó, a Neuschlosz család, Wahrmann Mór, a Zsolnay család. Nélkülük nem váltunk volna azzá, amik ma vagyunk. Még sok hasonló család adódna megírásra, amit a kötet készítői is tudnak, és – örömkre – továbbiak bemutatását ígéri a jövőben. A mostani arcképcsarnokban szerepelnek nagyvállalkozók a vas-, malom-, építő-, szesz-, cukor-, élelmiszer-, kerámiaiparból és a kereskedelemből, továbbá befektetők, bankvezérek, művészek és politikusok sokszor ugyanabból a családból, ritkábban egy-egy személy jelenik meg több szerepben is. A pályaképek, családörténetek egyedi, de tipikusnak tartott életutakat örökítenek meg, a kötet készítői egyensúlyra, nem pedig reprezentativitásra törekedtek.

A történetek együttesen több emberöltőn át ívelnek, a XIX. század elejétől a XX. század derekáig. Nagypolgári családokról szólnak, amelyek egymást követő generációinak sorsa bizonyosság arra is, hogy a vagyont nem könnyű felhalmozni, de könnyű elveszíteni. Ez persze nem hazai sajátosság, és nem is csak az adott korszak jellemzője. A tipikus helyzetet leíró amerikai szólás szerint három generáció elég ahhoz, hogy egy család az alulról kezdést jelző felgyűrt ing-ujjtól ismét eljusson a felgyűrt ing-ujjig. A mai családi vállalkozásoknak is csak egy töredéke (országától és fogalomhasználatától függően 3–14 százalék) marad fenn három nemzedéken át, a szerencsésnek mondható többi családnak legalább szellemi tőkébe sikerül átmenteni a korábban felhalmozott javakat. A hazai kapitalizmus a tipikusnak tekinthető családsorsokba, a családi vállalkozások életciklusát sajátosan befolyásolva további színeket kevert a nemzeti piac összezsugorodásával, a gazdasági karantént is hozó zsidótörvényekkel, majd polgártársaink tervszerű megsemmisítésével. A kötet ebben is hű választott címéhez: a megrajzolt alakok között egyaránt vannak a zsidótörvények eszmei előkészítésében részt vevők, az üldöztesek elszenvedői, illetve az ellenük aktívan fellépők.

A kötetet lapozgatva kiderül, hogy a minket ma foglalkoztató kérdések zöme már több generációval koráb-

ban is felvetődött. Ez a benyomás két okból sem lehet véletlen. A gazdaság és társadalom működésének alapelvei, mind a hosszúnak tartott XIX., mind a rövidnek nevezett XX. század végén, nagyrészt azonosak. A piaci-gazdaság visszatértét ugyanakkor emlékezetkihagyásokkal teli, többrendbeli rendszerváltozás előzte meg, így ismertnek hitt fogalmak – vállalkozás, polgári életmód, középosztály, a gazdasági elit társadalmi funkciói – tartalma vált bizonytalanná. A szerzők (Bácskai Vera, Csík Tibor, Erdész Ádám, Fehér György, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Jávora Kata, Klement Judit, Vörös Károly) és a kiadvány támogatói (a KFKI Csoport és személy szerint az elnöke, Szlankó Károly) éppen ennek a fogalmi bizonytalanságnak a megszüntetése és a gazdasági elit önazonosságának erősítése érdekében vállalkoztak a fáradságos, de szép eredményt hozó feladatra. Már csak a keletkezéstörténet ismeretében is adva volt az áthallások veszélye, de ezt a szerzők szigorú szakmai igényessége semlegesítette.

A kötet az újra felfedezett polgári múltról szól, jelzi Gyáni Gábor az előszó alcímében. A bevándorolt és a nemesi családok egymáshoz közeledése kulturális fogalmakkal ragadható meg. A kulturális univerzum, a tárgyi kultúra, a térhasználat szokásrendje és a nyelvhasználat vizsgálatából rajzolódik ki az egykori polgári milió életvilága. A társadalmi elfogadottság szempontjából fontos polgári értéket képvisel a karitatív tevékenység és a mecenatúra is. A pályaképek, családörténetek ezeket a vizsgálati szempontokat próbálják érvényesíteni, de a hozzáférhető források függvényében esetlegesen, többnyire csak egy-egy érdekes részletre kiterjedve. Így például Havel Lipót nyaralási és utazási szokásairól, Wahrmann Mór lakhelyeiről, párbajairól, alapítványairól és a rokonaihoz fűződő viszonyáról, a Zsolnay család fogyasztási szokásairól, Lánczy Leó házasságáról, vagy – nem meglepő módon – a Hatvány-Deutsch család irodalmi kapcsolatairól szerezhetünk alaposabb ismereteket. A legtöbbet mégis az üzleti kultúra, a gyarapodás világáról, a vállalkozások megszervezésének és fenntartásának nehézségeiről tud-

hatunk meg.

A XIX. század utolsó harmadában olyan technológiák terjedtek el (gőzgép, vasút, távíró, majd villamosság), amelyek a gazdaság intézményi struktúráját, a vállalkozások szerveződését is átformálták. Az új technológiák (elsősorban a vasút) megjelenése részben új üzleti lehetőséget jelentett (például Ganz, Gregersen), részben lehetővé tette a vállalkozások korábbi kereteinek újragondolását (például Deutsch, Neuschlosz). A vasutak kiépülésével a szállítási költségek csökkentek, és megváltozott – mint Halmos Károly írja – „a kereskedelem árkövető képessége” (87. old.): Arad és Pest között a szállítás ideje például egy hónapról körülbelül egy napra csökkent. A kereskedelmi tevékenységekben pedig egyaránt módosult az árustruktúra és a piaci centrumok súlya. Az előtérbe kerülő gabonakereskedelem a pesti piac vezető ágazata lett. Ezért is költözött a terménykereskedelemmel foglalkozó Deutsch család Aradról Pestre, ahol hamarosan fővállalkozóként a vasútépítési konjunktúrát is kihasználhatták. A két hatás együttes jelentkezése látható az eredetileg fakeskedő Neuschlosz családnál is. A faárügyártás és az építőipari kivitelezés nagy részének megrendelője kezdetben a vasút, s eközben a vasúti szállítás lehetősége maga is hozzájárult a vállalkozás terjeszkedéséhez. Erről az 1880-as évek elején Neuschlosz Marcel így vélekedett: „talán egy irányban sem volt a vasútépítésnek oly közvetlen hatása – a gabonakereskedelmen kívül –, mint a fatermelésben. Mint a gombák, úgy nőttek ki a földből a fűrésztelepek mindenütt, s ma már oda jutottunk, hogy nincs az országnak erdeje, mely nem értékesítenék, nincs vasútja, melynek forgalmát nem legnagyobb részben a fatermelés s a fakeskedés tartanák fenn...” (203. old.)

A vállalkozások szaporodása a versenyhelyzetek gyarapodásával járt, és a versenyben való talpon maradáshoz újabb módszereket kellett találni. A Széchenyi-féle Hengermalomban dolgozó Ganz Ábrahám önállódsákor azzal szembesült, hogy Széchenyi gróf letiltatta az új öntőműhelybe irányuló szénszállításokat. A Védegyet igazgatójához, Kossuth Lajos-

hoz fordult segítségért, aki Széchenyihez írt levelében többek között arra hivatkozott, hogy a gróf a Gyáralapító Társaság másodelnökeként éppen a honi iparpártolás mellett kötelezte el magát. A levélváltás következtében a szénszállítás megoldódott, és Ganz a Lánchíd építésénél is kapott megbízásokat (46–48. old.). A Ganz család története természetesen elsősorban nem a versenykorlátozás és a megszüntetésére alkalmazott kijárási miatt érdekes, hanem a folyamatos innovatív tevékenységgel szerzett versenyelőny hosszú távú érvényesíthetőségének példájaként.

A műszaki újdonságok felhasználásával, köztük saját találmányaival került az élre a malomiparban Haggemacher Károly, míg a család más tagjai sörgyártással próbálkoztak. A hazai italfogyasztási szokásokban a sör alárendelt szerepet játszott, de a filoxera megjelenése és a bortermelés visszaesése kedvezett a söriparnak. A Haggemacher-féle sörgyárak fennmaradását a Dreher család tagjaival kötött házasságok, majd 1933-ban a gyárak egyesülése biztosította.

A terménykereskedő Deutsch család természetes módon fordult az egyébként magas hasznot hozó malomipari befektetésekhez, ám tartós pozíciókat a hatvani uradalom megvásárlásával és a rá építő élelmiszeripari (cukoripar, takarmány, paradicsomkonzerv) beruházásokkal tudott teremteni.

A Kner család történetéből sok, ma már közkeletűnek tűnő tanulság vonható le. Látható például, hogy a hosszabb távra tervező vállalkozásokban idővel megtérül és tartós versenyelőnynyé válik a pontos szállítás, a minőségi munkavégzés. A stabil üzletvitelhez a később könyvművészeti szempontból is kiemelkedő kiadványok veszteségeit is fedező, ugyanakkor nagy volumenű, de kis hasznot hozó megrendelések kellettek, mint amilyenek a közigazgatási nyomtatványok. Hogy a több mint 4000 községi közigazgatással fenntartható kapcsolat, nyomtatvány-mintatárat készítettek, aminek a vevőkör jelentős bővülésén túl az lett az eredménye, hogy a Belügyminisztérium a széles körű közigazgatási ismereteket felhalmozó és rendszerező Kner-féle

mintatárra építette nyomtatványkorszerűsítési programját. A Kner családdal foglalkozó izgalmas fejezet szerzője, Erdész Ádám arra is utal, hogy a „mintatár utánzásával és hasonló rendszer felépítésével, egy elvetélt kísérlettől eltekintve, a konkurens cégek nem próbálkoztak” (140. old.). A mintatár egyfelől a korszak újdonságát jelentő modern reklám használatának fontosságát, másfelől a nélkülözhetetlenségében is megtestesülő szellemi tulajdon önálló piaci erejét példázza. Itt említendő a Zsolnay család is, mivel a kitarító munka, a vállalkozásba visszaforgatott haszon, a család teljes körű támogatása, a minőség előtérbe helyezése, a jelentős szellemi befektetések, majd a termék-előállításához kapcsolódóan a művészi igények megjelenése mind hasonlóságot mutat a Kner cég történetével – azzal a különbséggel, hogy itt olyan nők is felbukkanak, akikről nem a rokonsági szálak alakulása, hanem a vállalkozásban játszott fontos szerepük miatt történik említés.

A pénzügyi körökben zajló versenyés sajátos formáit villantja fel Kornfeld Zsigmond és Lánchy Leó pályaképe. A konkurens bankcsoportok az üzleti vállalkozásként működtetett sajtót is felhasználták a versenytárs lejáratására, ellehetlenítésére. *Az Est* induló tőkéjét – mondja Halmos Károly Lánchy Leóról készített tanulmányában – állítólag az Anglo-Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. biztosította, így a konkurens pénzintézet, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank gyakran célpontul szolgált. *Az Est* „leleplezései” ügyleteket hiúsíthattak meg. Azt is számításba kell azonban venni, hogy a sajtó képviselői a minél szélesebb körű információszerzés kényszere miatt senkivel sem állhattak tartósan ellenséges viszonyban. A sajtó barátságának elnyerésére, egyben az információk (gyakran bennfentes értesülések) kölcsönösen előnyös áramlásának előmozdítására is szolgált „a pausálának nevezett, a nagy cégektől átalányban bevett, s a lap kiadóhivatalának ’közvetlenül és nyugtázottan’ fizetett hirdetési díj... Ezt a sajtótámadások kivédése érdekében fizették.” (188. old.) A lap barátságosan magatartása

esetén felfüggeszthették a kifizetését, de a sajtó képviselőinek külön tiszteletdíjat is fizethettek információs szolgálataikért.

A konjunktúra változásai természetesen többé-kevésbé érintettek minden ágazatot, a terménykereskedelmet, a sör-, a cukor-, a malom-, a faipart stb. A Neuschlosz cég „föllendülését nem a parkettagyár és a fűrésztelép konjunktúráról függő hozama, amely a verseny élessége miatt túl nagy sohasem lehetett, hozta magával, hanem az építési vállalkozás... Neuschlosz Marcel – bízva a maga szervezési tehetségében – részt kért a Monarchia legnagyobb munkáiból, a katonai kincstár és a megbízásaiból. Olyan rizikót vállalt, amelyre magyar ember addig nem vetemedett. Megpályázta és elnyerte előbb Lemberg, majd Krakkó erődítési és kaszánya építkezéseit.” (209. old.) A konjunkturális ingadozások kivédésének, a talpon maradásnak, esetleg a vállalkozás kiteljesedésének egyik lehetséges útja tehát az állami megrendelések elnyerése volt. A Neuschlosz család esetében ez további hadiipari, vasúti megbízásokkal, a millenniumi kiállításra a Vajdahunyad vára kivitelezésével folytatódott, de Havel Lipót cégének fénykorában is fontos szerepet töltöttek be a középületre szülő megbízások (Kúria, Műegyetem épülete), mint ahogy Gregersen vállalkozása számára is kezdetben az állami kamatbiztosítással történő, majd kizárólagosan állami vasúti építkezések hozták a folyamatos megrendeléseket.

Az üzleti életben a rokonsági kapcsolatokon túlnyúló megbízható összeköttetések nélkül nem lehetett boldogulni, amiről szinte mindegyik pályakép, családtörténet számos adalékkal szolgál. A bankok iparfinanszírozása a kapcsolati hálók nélkül egyszerűen nem működhetett volna. Az 1869-es csődhullámban a fizetékép-telelné vált Gregersen Gudbrand cégé azért nem omlott össze, mert jó nevű hitelezői bíztak benne, segítették átvészelni az időszakot. A Kner cég is ápolta aktív, kezdeményező kapcsolatát a megrendelőkkal. A közéleti és üzleti tevékenység határai gyakran összemosódtak. Az állami, helyhatósági, egyházi megrendelések elnyeré-

sének közvetlen befolyásolásáról szóló példákat a Neuschlosz család esetében olvashatunk. Krausz Mayer történetéből pedig kiviláglik, hogy a gazdasági kapcsolatrendszer kialakításában a hitközségben betöltött tisztség is fontos szerepet játszhatott.

Az összeférhetlenség egyes eseteinek szabályozására – a kormánnyal fenntartott üzleti tevékenység és a képviselői mandátum szétválasztására – csak 1901-ben került sor. Természetesnek vették a szerepkörök változtatását vagy együttélését, a gazdasági és a politikai elit tagjai közötti kapcsolódásokat. A Krausz család egyik tagja rövid időre képviselőként is szerencsét próbált, a bankár Lánzy Leó több cikluson át volt képviselő, Wahrmann Mór az első zsidó vallású képviselőként 1869-től haláláig (1892) képviselte Lipótvárost, így a parlamenti összeszólalkozás után 1883-ban módja nyílt párba jönni is antiszemita képviselőtársával, Istóczy Győzővel. Az agrárérdekek parlamenti képviselője vitte Károlyi Sándor grófot a parlamenti politizálás felé, az ügyvédi pályáról induló Darányi Ignác csak tíz évvel a képviselőség elnyerése után számolta fel ügyvédi irodáját, és ingatlanai jövedelméből élt. Többen (Kornfeld Zsigmond, Deutsch Sándor, Lánzy Leó) főrendiházi tagként befolyásolhatták a politika alakulását.

A kötet szereplői közül Darányi Ignácé az egyetlen politikusi életút. Többször is betöltötte a földművelésügyi miniszter posztját, és az állami beavatkozást, pénzügyi támogatást követelő agrárius és az ipari, kereskedelmi és banktőke érdekeit képviselő merkantilista nézetek között egyensúlyozva szakszerű megoldásokat javasolt. A szövetkezeti mozgalom támogatásában összetalálkozott Károlyi Sándor gróffal, aki mintaszerűen vezette nagybirtokait, emellett minden lehetőséget megragadott azon nézeteknek képviselőjeként, hogy a gazdasági haladás a mezőgazdasághoz kötődik. Változó társadalmi, politikai szerepvállalásait is az befolyásolta, hogy mikor, melyik kapcsolatrendszer volt képes erőteljesebben támogatni elképzeléseit. A mezőgazdaság hitelezése, a mezőgazdasági és ipari szövetkezetek létesítését segítő országos hitelszövet-

kezet megteremtése volt egyik legfontosabb célja, amihez állami támogatást, pénzeket remélt – állami felügyelet nélkül. Mivel nem kapott kormányzati támogatást, a megyei szervezetek létrehozása után 1894-ben megalakította a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézetét. Végül 1898-ban, Darányi minisztersége alatt megalakult az állami vezetésű Országos Központi Hitelszövetkezet, ami a Károlyi-féle hitelintézet megszűnését jelentette. Ugyanebben az évben Károlyi, anyagi támogatást is biztosítva, megalakította a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetét, a Hangyát. A Magyar Gazdaszövetséget önálló politikai erőként is próbálta választásokon indítani, s programját az úgynevezett „Gönci levélben” foglalta össze. A levélben többek között az összeférhetlenséget szabályozó törvények továbbviteletét, tisztogatásokat követelt a magyar nemzet és államiság fennmaradása érdekében. „A nyílt levél ezzel túlment a szokásos, agrárius ipari és banktőke-ellenességen, és megfogalmazása egyértelműen antiszemita politikára utalt” – foglalja össze Csík Tibor, a Károlyi-pályakép szerzője. Az agrárérdekek képviselőjének ilyenfajta kiadványát Darányi Ignác már korábban parlamenti beszédben ítélte el.

Sokan megfogalmazták az ország sorsát érintő, nagy ívű gazdasági, politikai elképzeléseket: Wahrmann Mór az 1880-as évek közepén Magyarország számtalan centrifugális nemzetiségét, az ország geopolitikai helyzetét, szövetséges nélküliségét említve a közjogi alap, a dualizmus fenntartása, a magyar gazdaság paritásos helyzetének megteremtése mellett érvelt; a századforduló után Károlyi Sándor a legfontosabbnak az ország gazdasági önállóságának megteremtését tekintette, s ennek érdekében elképzelhetőnek tartotta az általános választójog bevezetését, a papi birtokok államosítását is. A magyar vállalkozások terjeszkedési lehetőségeit illetően többen is – mint Wahrmann a programbeszédeiben, Lánzy mindennapi tevékenységében, amire a halálakor az asztalán talált balkáni iparosítási terv is utalt – a balkáni piacok megszerzését tartották a legaktuálisabb feladatnak.

Kornfeld Zsigmond „állambankárként” részt is vett a magyar államadósság kezelésében, konverziójában, a korona bevezetésével összefüggő valutareformban, Bosznia-Hercegovina annexiójának finanszírozásában.

A kötet sok olvasója valószínűleg meglepődik azon, milyen fontos szerepet játszottak a nagyvállalkozói körben a bevándorlók, és azon is, hogy a felekezeti hovatartozást tekintve milyen nagy a zsidók aránya az ismertett családok és szereplők között. A Monarchia idején 800-1000 családra tehető magyar nagypolgárság elitjét 100-150 család alkotta, zömük a fővárosban élt, és zsidó származású volt, a többiek között a külföldről betelepült német nemzetiségűek domináltak (*Magyar Kódex*, 5. kötet: Az Osztrák–Magyar Monarchia, Kossuth, Bp., 2001. 106. old.). Lengyel György számításai szerint a gazdasági elit első generációjának, a XIX. század első harmadában születetteknek körében 15 százalékos volt a bevándorlók aránya, ami a második generáció, a század második harmadában születettek idején valamivel csökkent, 12 százalékra. (Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Magvető, Bp., 1989. 30. és 49. old.) A századforduló körüli évtizedekben a zsidók aránya a legnagyobb bankok, a Gyáriparosok Országos Szövetsége és a tőzsde vezetésében több mint 50 százalékos volt, ami a harmincas évek közepéig lényegében nem változott (*uo.* 44. és 77. old.). Hogy éppen kik szerepelnek a kötetben, az szerkesztői döntés kérdése volt, és bár bevallottan nem törekedtek reprezentativitásra, a „merítési lehetőséget” a fenti számok határozták meg.

Darányi Ignác református köznevelési családba született Pesten. A református Ganz Ábrahám Svájc, Franciaország, Olaszország és Ausztria után állapodott meg Pesten. Gregersen Gudbrand Norvégia, Németország, Csehország, Ausztria után érkezett Magyarországra, és telepedett meg. A svájci református Haggemacher család legidősebb fia, Kaspar két éves nyugat-európai vándorlás után érkezett Magyarországra, de innen Olaszország és Csehország érintésével hazautazott, és ott alapított

családot. Öccse, Henrik Csehország után érkezett el hozzánk, és itt telepedett le, akihez újabb testvér, Károly is csatlakozott. Henrik fiúgyermekei Henrik, Géza, Walter, Róbert, Árpád és Oszkár nevet viseltek. A család a vészkorszak idején zsidó gyerekeket mentett, leszármazottjaik közül senki sem él Magyarországon. A zsidó Deutsch család első ismert őse kőszegi születésű, a család életében a következő állomás Arad, majd Pest volt. Havel Lipót nagyapja Csehországból vándorolt Pestre. Károlyi Sándor az egyik legvagyonosabb arisztokrata családba (Esterházy Franciska és Károlyi István gyermekeként) született. A nyomdaalapító Kner Izidor nagyapja balassagyarmati zsidó család gyermekeként látta meg a napvilágot. Kornfeld Zsigmond csehországi zsidó családba született, Párizs, Prága és Bécs után érkezett a Magyar Általános Hitelbankhoz 1878-ban. Letelepése tartósan bizonyult, hét év után úgy döntött, megtanul magyarul, 1887-ben megtartotta első magyar nyelvű pénzügy-politikai előadását, majd kezdeményezte a pesti tőzsde kereskedési nyelvének megmagyarítását. Krausz Mayer egy Tolna megyei zsidó közösségből indult el Pestre dolgozni. Lánczy Leó édesapja, Lazarsfeld Adolf csehországi zsidó közösségben született, majd Pesten szeszfőzdét és kereskedést tartott fenn. A Neuschlosz család a Nyitra megyei Vágvecse zsidó telepéről érkezett először Újpestre, majd Pestre. A Wahrmann család első ismert tagja, Izrael, Óbudán jött a világra, Mór Pesten született. A kismemesi származású, gyáralapító Zsolnay Miklós eredetileg rőföskereskedő volt Pécsen.

Képeskönyv, meséskönyv, amelyet gyakran megbabonázva olvastam – fogalmaztam a bevezető mondatokban, és az ismertetés végén is ezeket a benyomásaimat szeretném hangsúlyozni. Mégis be kell vallanom: zavart, hogy ebben a nagyon szép kivitelű, olvasmányos könyvben nem tudhatom meg, honnan származik a sok idézet. Az egyes fejezetek után van ugyan irodalomjegyzék, de az nem feltétlenül áll kapcsolatban az idézett szövegekkel, például Adyt idézik Károlyi Sándorról (125. old.), de Ady nem szerepel a – jól megválo-

gatott – irodalomban (131. old.). Gondolom, sok olvasó, mint ahogy én is, több segítséget igényelne a pénznekem, összegek nagyságrendjében való eligazodáshoz, egyrészt mert másfél évszázad adatait kellene értelmeznünk, másrészt mert minden tőrténetben kiemelten fontos a vállalkozások gyarapodása, a vagyon nagysága, az örökösödés alakulása. Tudom, hogy lehetetlen hibátlan kötetet készíteni, ezért sajnálom a szerkesztőket, akik nyilván a megjelenés után vették észre, hogy a fejlécekben is szereplő családnevek írása következetlen: a Krausz családnál csak a fejlécben szerepel a megyeri előnév, a Zsolnay család viszont a fejlécben elvesztette nemesi ypszilónját. Szívesen látnám már a mostani kifogásaim figyelembe vevő következő kötetet.

VALENTINY PÁL

Csizmadia Ervin: A Medgyessy- talány

A NEMZETI KÖZÉPTŐL (A) VÉGIG

*Századvég Kiadó, Budapest, 2004.
263 old.*

Csizmadia Ervin: „Elképzelték maguknak egy miniszterelnököt”

INTERJÚ MEDGYESSY PÉTERREL

*Századvég Kiadó, Budapest, 2004.
111 old. 2625 Ft (a két kötet együtt)*

„Az elmúlt évek egyetlen időszakában sem nézett reánk a lapokból annyi felszabadult, mosolygó, sőt harsányan kacagó MSZP-s és SZDSZ-es politikus, mint amennyi az augusztus 19-e utáni napokban” (I. 7. old.), írja provokatívan Csizmadia Ervin könyvének előszavában, utalva a Medgyessy lemond(at)ását

követő hónap beszédes sajtófotóira. Az elemzés tárgya a „Medgyessy-talány”, amelybe szerinte beletartozik a kormánykoalíció, illetve a baloldal viszonyrendszere is. Fő kérdése mégis az, mi történt a volt miniszterelnökkel a kormányfő jelöltté válásától bukásáig eltelt három évben, a 2002-es kormányváltó erők baloldali liberális 'királycsinálói' két év kormányzás után miért húzták ki a székét az éppen felálló Medgyessy alól? Csizmadia nem beszél se „puccsistákról”, se posztkommunistákról, hanem egy politikus cselekvéseit értelmezi a formális és informális politikai összefüggéseiben, kihívásokat és az adaptivitás szempontjából értékelt válaszokat elemez. Szakít tehát a politikai elemzőktől sem idegen pszichológiai redukcionizmussal, amely Medgyessyt pusztán „dadogó rétornak”, „határozatlan vezetőnek” láttatja, s bukását részben ezzel, részben – a menesztését követő első sértett nyilatkozatokhoz illeszkedve – a felelőtlen, hatalomvágyó liberális politikusok térnyerésével magyarázza. Csizmadia szándéka szerint nem politizál, hanem közérthető politikai elemzést készít. A megértés igénye vezet, ami általában elvárható a társadalomtudományban, de önmagában nem elégséges a politikai-közéleti viszonyok feltérképezéséhez, ha nem párosul kritikai reflexióval. Igaz ez az interjúkötet is, ahol a szerző jellemzően saját elemzői hipotéziseit teszteli, majd miután megkapta az igazolást vagy a cáfolatot, nem tesz fel további – esetleg kényes – kérdéseket. Ez a publicisztikai interjú egyik bevett eljárása; de talán hasznosabb lett volna az interjúalany értelmezéseiből kiinduló, kevésbé strukturált interjútechnika.

A szerző szándéka, hogy „Medgyessy lépéseit értelmezhető láncolatként, ne pedig sodródó rögtönzések zavaros elegyeként” (I. 45. old.) szemlélje. A közvélemény szerint meglehetősen kaotikus, „kamikaze” (I. 255. old.) kormányzás megértésének igyekezete azonban a túlracionálizálás veszélyével jár. Csizmadia a kormányfőt jóval tudatosabb politikusnak mutatja annál, amilyennek a közvélemény látta; sőt még annál is „jobbán” megérti a cselekvőt, mint

az önmagát. Elemzői nézőpontját a következőképp határozza meg: „Szemléletét és gondolkodásmódját [ti. Medgyessyt] lehet vitatni, de ha célunknak nem a direkt kritikát tekintjük, hanem azt, hogy értelmezzük: miért viselkedett úgy, ahogyan, továbbá, miért került kutyaszorítóba kormányzása végére, akkor ezekkel az előzményekkel, illetve felfogásbeli pillérekkel tisztában kell lennünk.” (I. 199. old.) Ekkor azonban – tehetjük hozzá – szükségszerűen Medgyessy egyik védőbeszédét írja meg, ha mégoly árnyalt védőbeszédet is.

Csizmadia azt feszegeti, miért éppen Medgyessy Péter lett a jobboldali kormányzat megdöntésére hivatott kormányfőjelölt. Számba veszi a baloldal előtt halmozódó kihívásokat, és rögzíti, hogy a választások megnyerésén túl (amit szűk értelemben vett kihívásnak nevez), az MSZP egy „tágabb” kihívásra válaszolva egyben egy – később csak részlegesen végigvitt – belső átalakulást is célul tűzött. Ebből is adódna, hogy „a szocialisták éppen azért kérték fel Medgyessy Pétert miniszterelnök-jelöltjüknek, mert a párt megújulását az adott körülmények között nem tudták elképzelni a hagyományos MSZP-vezérkarral, illetve a szintén hagyományos centrista-pragmatikus politika mellett” (I. 25. old.). A párt tehát a változtatásra nem látta képesnek saját vezetőit. A későbbiekben azután – többek között – éppen a baloldal (és a közjogi intézményrendszer) átforgatásának kísérlete vezetett Csizmadia szerint a kormányfő bukásához.

Vegyük sorra, milyen érveket hoz fel a szerző Medgyessy jelölése mellett. A Horn-kormány harmadik pénzügyminisztere; a baloldal országmenedzselési és gazdaságmenedzselési hagyományának potenciális összekapcsolója; a rendszerváltás utáni baloldal nyugatosító törekvéseinek lehetséges folytatója; a pártönkívülisége ellenére elkötelezett baloldali, akit informális elkötelezettsége a „kinn is vagyok, benn is vagyok” ketősségből adódó előnyök birtokosává tesz; továbbá versenyképes személyes alternatíva Orbán Viktorral szemben. Ezek az érvek elfogadhatók Medgyessy mellett, de nem meggyőzőek Kovács Lászlóval, s különösen

nem a harmadik jelölt Németh Miklóssal szemben, akiről legalább ennyire elmondható mindez. A szerző így fogalmaz: „Németh Miklósban is a kívülállóság fogta meg az MSZP vezetőit [...] az ő kívülállósága azonban több veszélyt rejtett, mint Medgyessy. Míg Németh alaposan fel akarta bolygatni a párt belső életét, Medgyessy egyik legfontosabb feltételezett vonása az volt, hogy alapjaiban nem akarja zavarni az MSZP körét.” (I. 53. old.) Tehát Medgyessy javára az dönt, hogy feltételezhetően az önmaga számára kijelölt „szellemi vezéri pozíció” kellően emelkedett volt ahhoz, hogy ne kelljen »alászállnia« a politika legbelső bugyraiba, és mégiscsak kecsesített valamiféle irányvonalal, perspektívával” (I. 55. old.). Itt ellentmondás rejlik. Medgyessy azért lett jelölt, mert reformálni tud és akar, ugyanakkor feltételezhetően „nem akarja zavarni az MSZP körét”? Ha az MSZP vezetői ez utóbbit gondolták, akkor vagy nem ismerték, vagy nem vették komolyan Medgyessy – Csizmadia által részletesen elemzett – elképzeléseit, amelyeket „beköszöntő” interjújában fejtett ki, élesen bírálva az MSZP idejémtúlt intézményes és politikai stílusbeli berendezkedését, felvillantva a határozott vezető mögé felsorakozó, megreformált MSZP vízióját (I. 57–59. old.). Ez a megállapítás gyengíti Csizmadia döntő érvét, amely Medgyessynek a párt belügyeitől való feltételezett távolmaradását hozza fel Németh legyőzésének magyarázatául. Az ellentmondást később a szerző feloldja ugyan könyvének A „Medgyessy-talány gyökere: a nyílt és a rejtett mondanivaló” című alfejezetében (I. 98–104. old.), mégsem tér vissza arra a kérdésre, hogy akkor végül is mi indokolta, hogy ne Németh, hanem Medgyessy váljék a baloldali-liberális ellenzék miniszterelnök-jelöltjévé. Csizmadia elemzése nem tudja megvilágítani a kormányfőjelölés tényleges szelekciós elveit. Az ugyanis az elemzés logikájából még érthető volna, hogy Medgyessy miért találtatott alkalmasnak; az azonban nem, hogy viszont Németh Miklós miért nem. Továbbá az sem vált számomra világossá a vonatkozó fejezetekből, hogy a szerző szerint Kovács László

elnöki pozícióból miért indul eleve esélytelenül a jelöltségért folytatott küzdelemben. Úgy vélem, a jelölés hátterében a döntő szerepet a könyvben nem tárgyalt szempontok mellett a nemzeti közép eszméjének képvisellete játszhatta.

Ez pedig már átvezet egy másik problematikus állításhoz. Csizmadia megkülönböztet „két Medgyessyt”, két irányvonalat, amelyeket egymás mellett képviselt a kormányfő, de amelyek részben ellentmondanak egymásnak. Mindkettő a kampány idejéből származik; az egyiket „nyílt mondanivalónak”, a széles nyilvánosság előtt mindig is vállalt irányvonalnak nevezi, amit a kormánypártok eleinte még határozottan támogattak is, ám idővel a kritika (egyik) tárgyává vált. Ide tartozik a nemzeti közép eszméje, majd hasonló funkciójú variánsai, a hagyományos baloldali értékek mellett a harmadik út érték-szintézise, illetve általában a konszenzusteremtő, békéltető, árokbetemető politikusi szerepkör; de ide sorolódik a pártok belügyeibe be nem avatkozó, pusztán „napirendformáló miniszter-elnök” koncepciója is. A „rejtett mondanivalóhoz” sorolja a szerző a közjogi javaslatokat, a (kormány)pártok bírálatát és átforgatásuk szándékát, az alkotmánymódosítással kapcsolatos markánsan reformista és kifejezetten konfrontatív politikát, amelyet a kampányban a jelölt csak személyes programjában vázolt, s amely a felszínre kerülve bukásához vezetett. Csizmadia szerint a kormányfő nem adta fel rejtett üzeneteit, tematizálásukkal sokkal inkább kívárt, hiszen megvalósításukhoz alkalmas időzítésre volt szüksége. E két-fajta mondanivaló kapcsán írja: [Medgyessy] „elvetette a nemzeti közép ideológiáját, mindig bajba került, amikor azt kérdezték, mit is jelent valójában ez az eszme. [...] Látni fogjuk majd, ugyanez a helyzet a köztársasági gondolattal is. Megkockáztatom: egyik fogalmat sem tekintette igazán a sajátjának, mert bár rugalmas politikusnak tartotta magát, de a saját mércéjéhez képest. Rugalmasan próbálta megvalósítani azokat az elképzeléseket, amelyek a magyar demokrácia szerkezetét alapjaiban átforgatták volna.” (I. 104. old.) Majd né-

hány sorral lejjebb hozzáteszi: „Ugyanakkor meg kell azt is állapítanom, hogy interjúnkban arról beszél: a közjogi szerkezet átformálására éppen azért gondolt, hogy a nemzeti közép eszméjét valóban legyen módja hatékonyan képviselni.” (I. 104. old.) Vagyis a szerzőnek mégsem kellett volna azzal próbálkoznia, hogy Medgyessyt „elidegenítse” a nemzeti közléptől, ha azt legfeljebb csak a nyílt és a rejtett mondanivaló ellentétének a szimmetria szépségéből adódó megfontolása indokolja. A két elképzelés itt tehát nem áll szemben egymással, hiszen Medgyessy a rejtett mondanivaló egy elemét (a közjogi reformot) állítólag eszközként használta a nyílt mondanivaló egy céljának (a nemzeti közép politikájának) megvalósításához.

A későbbiekben is találkozhatunk kifejezetten téves helyzetértékelésekkel. A kormányfő 2004. februári értéktétel beszédében előadott közjogi javaslatok kapcsán, illetve arra a márciusi nyilatkozatára alapozva, amelyben a közvetlen elnökválasztásról mint a köztársasági eszme tényleges kifejeződéséről beszélt, Csizmadia a következő megállapításra jut: „Medgyessy Péter tehát 2004 tavaszán, az EP-kampány előtt lényegében köztársasági elnöki programmal tért vissza a politikai arénába.” (I. 180. old.) Itt nyilvánvalóan félreértésről van szó. Az interjúkötetben az exkormányfő beszél ugyan arról, hogy számára a francia elnöki modell tekinthető mércének (II. 66. old.), de ahhoz természetesen miniszterelnökként kívánt közelíteni. Csizmadia másutt is önmagát a pártok fölé pozicionáló miniszterelnökről beszél, így nem világos, miért asszociál elemzésében köztársasági elnöki státusra és programra.

Ehhez hasonló, de fontosabb félreértés található az elemzésben ott, ahol a szerző a 2004. nyárvégi kormányátalakítás körül kibontakozó koalíciós vitában a kormányfő pozícióját próbálja rekonstruálni: „Nagyon határozott álláspontom szerint Medgyessy Péter számolt azzal, hogy a párt nem fogja támogatni. Azt tudta, hogy ő nem lép vissza. Annak is tudatában kellett lennie, hogy az SZDSZ szintén nem hátrál meg. Nem akart

beleszni Horn Gyula 1996-os »hibájába«. Valóban meg akarta mutatni: milyen az, amikor egy »határozatlan miniszterelnök« (amilyennek őt tartották) határozott. Önkéntesen áldozta fel magát, hiszen empátiánál többre az utolsó napokban nem számíthatott.” (I. 221–222. old.) A kisebbik probléma, hogy az elemző a vizsgálata során előtte feltáruló értelemösszefüggést beépíti a megismerése tárgyát alkotó cselekvő motivációjába, s ezzel kiteszi magát a már említett túlracionalizálás vádjának. A valóságosnál tudatosabbnak állítja be a kormányfőt, amikor Horn hibája elkerülésének szándékát tulajdonítja neki; s – ez a nagyobb probléma – kifejezetten félreérti, amikor azt állítja, hogy abban a helyzetben Medgyessy tudatosan és szabad akaratából követett el „politikai öngyilkosságot”. (Erre utalna a „kamikaze kormányzás” korábban már hivatkozott metaforája is.) Ezt az értelmezést nem támasztja alá sem a lemondást megelőző „Nekem még vannak feladataim” című interjú a *Népszabadságban*, sem a bukást követően tett, sértett hangvételű nyilatkozatok. Egy tudatos önsorsrontó nem nyilatkozhat így; az elemzőre pedig nem vet jó fényt, ha mindjárt mártírrá is avatja „hősét”. Az önfeláldozó heroizmus motívuma később is visszaköszön: „Kevesen értették meg az exkormányfő kísérletének lényegét: megpróbálta a baloldalt helyzetbe hozni. Medgyessy Péter fő célja érdekében feláldozta a gazdasági-menedzseri kormányzást és – saját magát.” (I. 254. old.) Az kiderül ugyan, hogy a „helyzetbe hozni” Csizmadia számára egy megújult, korszerű, baloldali identitását vállaló MSZP kiformálását jelenti, ám az továbbra sem érthető, hogy ehhez miért épp a baloldali miniszterelnök öndestrukcója vezet el, illetve hogy e cél érdekében miért kell szükségszerűen feláldozni a képviselt politikai irányvonalat.

Szeretnék itt visszautalni a könyv címére s az azzal kapcsolatos szerzői felfogásra. („Medgyessy talánya a baloldal, a baloldali-liberális kormánykoalíció és egy baloldali politikai önmagában való talánya.” I. 195. old.) Az elemzés végéhez közeledve Csizmadia arról ír, hogy Medgyessy

kormányzásának kudarcba fulladása közvetve az MSZP, illetve a baloldal válságát jelenti. Leszögezi, hogy az MSZP baloldali identitását országmenedzselő modernizátorsággal helyettesítette (I. 238–239. old.), amit az országmenedzselés, a nyugatosítás kiegyezésig visszanyúló tradíciójával hoz történeti összefüggésbe (I. 240–242. old.). Ezzel a politikával – állítja a szerző – történetileg összekapcsolódott a kormányzati hozzáértés, a kormányzóképeség monopóliuma is: „a baloldal addig számított versenyképesnek, amíg továbbvitte a régi hagyományt, és amíg vele egyenrangú vetélytársak nélkül őrizte monopóliumait. Medgyessy Péter azért is kényszerült idő előtt lemondani, mert éppen az ő kormányzati időszakában következett be Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz, és elsősorban neki kellett viselnie a felelősséget azért, hogy ez az évszázados hagyomány (amelyet mindig egy privilegizált elit fémjelzett) továbbiakban folytathatatlan.” (I. 242–243. old.) Számomra nem világos, hogy az EU-hoz való csatlakozás miért zárja ki a nyugatosítás és modernizálás politikájának folytatását, hiszen az integrációt követően is legitim maradhat a felzárkóztató politika folytatása. Ha viszont ez így elfogadható, akkor miért kellett volna Medgyessynek a felelősséget vállalnia, és kényszerűen lemondania? S ha igaz is, hogy a kormányzati erőterben kialakult egy politikai alternatíva (és ezzel elveszett a kormányzóképeség monopóliuma), az miért jelentette egyben a baloldal versenyképességének a végét? Vagy a szerző szerint a baloldal csak vetélytársak nélkül „versenyképes”? Sehogy sem érthető ez a gondolat, mint ahogyan az alábbi sem, ugyanezen az oldalon: „1998 és 2002 között az Orbán Viktor vezette kormány esélyt kapott arra, hogy – a rendszerváltás után először – még egy ciklusig kormányozzon.” (I. 243. old.) Még egyig? Úgy érti, még egy utolsó ciklusig kormányozzon, vagy még egy ciklust ráadás-ként? Akárhogyan gondolta is, ez a mondat sem állja meg a helyét. A múltra vonatkozó értelme nem igaz, a jövőre vonatkozóan kérdéses: nem tudjuk lesz-e még Orbán-kormány.

A tartalmi problémák után néhány

formai figyelmetlenségre szeretném felhívni a figyelmet, mert meggyőződésem szerint a problematikus állítások is a nem kellően rendszerezett gondolatmenet, valamint a helyenként kifejezetten pongyola nyelvhasználat és figyelmetlen megszövegezés számlájára írhatók. Ez utóbbiak közül néhány példa: „Az »elitpolitikával« szemben a populáris politika megteremtését Medgyessy szintén a modernizációs fordulat részének tekintette. [...] nem elégszik meg az állami szféra modernizálásával, hanem a modernizációt ki akarja terjeszteni az egész magyar társadalomra.” (I. 166. old.) Csizmadia néhány oldallal később (I. 171. old.) megkülönbözteti ugyan a populista és a populáris politikát egymástól, azonban nem definiálja, pusztán sejteti a két jelző jelentésbeli eltérését. Ennek ellenére a populáris politikának mint a társadalom modernizálásának koncepciója társadalomtudóshoz nem méltó elemzési keretet jelöl ki.

Hasonló fenntartásokat fogalmazhatunk meg a következő képzavar nyomán: „Medgyessy sokat beszélt az általa fontosnak tartott értékekről, de ezeket az értékeket nem tudta összekapcsolni társadalmi csoportokkal. A nemzeti közép politikája nem tisztázta, hogyan akarja a miniszterelnök az általa becsesnek tartott értékeket eljuttatni a címzettekhez, azaz hogyan akar identitást teremteni a társadalom öt követő részében.” (170. old.) Értékeket összekapcsolni társadalmi csoportokkal, majd mint postai küldeményt eljuttatni a címzettekhez? Értékekre ezek a metaforák nem alkalmazhatók, ugyanígy az „identitásteremtés társadalmi csoportokban” sem a legszerencsésebb megfogalmazás. A heroizált kormányfő jellemrajza a következő részletben egy mitikus képességgel is bővül: „még legádázabb kritikussai sem mondták róla, hogy nem tud választásokat nyerni. A 2004. júniusi választási vereség azonban Medgyessynek éppen ezt a korábban kikezdehetetlennek vélt képességét kérdőjelezte meg.” (I. 184. old.) Végezetül egy utolsó képzavart idézek. A kormányfő kudarcának okát keresve írja Csizmadia: „Voltaképpen az vezetett Medgyessy bukásához, hogy a politikának olyan magas polcán (a miniszterelnöki

székben) akart sikert elérni, ahol 2002 és 2004 között új megítélési normák kristályosodtak ki, amelyek éppen a liberálisok holdudvarának laboratóriumaiban forrtak ki magukat.” Vagyis olyan magas polcon sikert elérni nem lehet, mert a holdudvar laboratóriumaiban kikristályosodott-kiforrt megítélési normák bukásához vezetnek. Ez a bukás – ha nem veszik gorombaságnak – a Századvég Kiadó korrektorát érje!

ÉBER MÁRK ÁRON

Az orosz birodalmi gondolkodás kincses kalendárium

OROSZORSZÁG ÉS EURÓPA. OROSZ GEOPOLITIKAI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Szerk.: Ljubov Siselina és Gazdag Ferenc. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004. 446 old., 3880 Ft

Amikor a Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet 1999-ben megjelentette a most recenzeált kötet elődjét, amely az angolszász, a német és a francia geopolitikai iskolát mutatta be, a kiadvány viharos sikerén fölbuzdulva elhatározta, hogy folytatja a sorozatot, és elsőként a térségünkben meghatározó szerephez jutó Oroszország – az orosz és a posztszovjet birodalmi gondolkodás – intellektuális teljesítményét tárja a magyar olvasók elé. A bonyolultnak ígérkező feladat megoldására Ljubov Siselinát, a moszkvai akadémiai hálózathoz tartozó Nemzetközi Gazdasági és Politikai Kutatások Intézete (a nálunk valaha „Bogomolov-intézet” néven ismert kutatóközpont) tudományos főmunkatársát kérte föl, akivel az egykori Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet munkatársai hosszú évekre viszonyuló, gyümölcsöző szakmai kapcsolatot ápolnak.

Siselina tudományos érdeklődésének középpontjában a hazánkban zajló társadalmi-politikai folyamatok és a Kárpát-medencei kisebbségi problémák elemzése áll. Választékos ma-

gyartudásának köszönhetően a közelmúltban egy szemeszteren át oktatott a székesfehérvári főiskolán. Ezzel a szöveggyűjteménnyel új oldaláról mutatkozik be. A honi befogadó közeg ismerete nyilván segítette a közlésre szánt szerzők és szövegrészek kiválasztásában. A kötetben többször előforduló, nehezen átülthető szófordulatok nyelvi leleményességet kívántak a fordítótól, Bazsó Mártontól.

A könyvhöz Gazdag Ferenc írt rövid előszót. A fogalmak definiálását szándékosan és bevallottan megkerülve inkább egymás mellé sorakoztatta a nyugat-európai, illetve az amerikai politikai földrajzi és geopolitikai gondolkodás kiemelkedő alkotóit, ezzel mintegy utalva a nálunk még kevésbé ismert diszciplína fejlődésének mérföldköveire. Az áttekintésben kitér a magyar politikai földrajz teljesítményére is.

A bevezetőben Siselina föltárja a szöveggyűjtemény szerkesztési szempontjait, kiemeli az orosz geopolitikai diskurzus vezértémáit, rámutat a kiválasztott szerzők valaha megfogalmazott gondolatainak valós vagy vélelmezett aktualitására. A kurrens világpolitikai folyamatokkal példálózva olykor-olykor személyes véleményének is hangot ad, ami nem várt bepillantást enged a szerkesztőnézeteibe, s rajtuk keresztül a válogatás titaiba. Íme néhány példa Siselina elejtett megjegyzései közül: „Európa vonakodik elismerni, mi több, nem is szereti Oroszországot. [...] Elég, ha az oroszok 1999-es balkáni szerepvállalását nézzük, vagy Oroszország és Belorusszia uniójának tervét, nem beszélve a volt szövetségi köztársaságokban élő oroszok jogainak megvédését célzó erőfeszítésekről” (16. old.); „meggyengülnek a közép- és kelet-európai kultúrák, rájuk telepszik az atlanti civilizáció, amit ma globalizációnak neveznek” (17. old.); „Bármenyire is buzgólnakjanak [...] Oroszország nemzetiségi politikájának kritikussai az éppen *általuk inspirált* [kiemelés tőlem – Sz. S.] orosz-cseccsen konfliktusra mutogatva...” (23. old.); „a tények ezek: az orosz népnek – eltérően minden más többé vagy kevésbé civilizált néptől – sikerült nemzetiségi veszteségek nélkül végigjárni az államépítés útját (legalábbis a nem-

zeti kisebbségek számára veszteségek nélkül)” (23–24. old.); „Szolonyevics konkrét példákkal töri szét az oroszok hódító természetéről alkotott európai mítoszt” (24. old.); „az egypólusú világ [...], amely azután született, hogy Oroszország önként feladta vezető világhatalmi pozícióját [...], sokkal kiszámíthatatlanabb és veszélyesebb lett. Csupán egy valami maradt a régiben: a világhatalmak Oroszország közreműködését kérik, amikor az éppen aktuális, a nélküle előidézett válsághelyzet zsákutcába kerül” (32. old.); „Ezért kívánczik ide záráskepp [...] Szolonyevictől egy idézet, mely mindennél jobban illik a mai helyzetre: [...] az orosz birodalom erkölcsileg hiányzik, ha jelen volna, ez a mai világkocsmá egyszerűen nem létezhetne” (32. old.). A fenti sorok alapján úgy sejlik, Gazdag Ferenc helyesen választott, amikor Ljubov Siselinát kérte föl az együttműködésre. A kutatózó nemcsak otthonosan mozog az orosz-szovjet patriótá szellemi hagyományban, hanem személyében is hitelesen képviseli az önérzetében sértett, ám a „nyugati demokráciák” értékrendjét valló partnerével higgadt párbeszédre képes, nemzeti elkötelezettségű orosz értelmiségi jellemző attitűdjét, a világ morális megváltásának küldetésstudatát.

Egy szöveggyűjteményt az minősít, mi került bele, s miként reprezentálja a megjelölt tematika fősodrát. A kötet szerkesztői mindkét feladattal megbirkóztak. Siselinától Nyikolaj Danyilevszkij (1822–1885) és az „eurázsiaiak” (1920/30-as évek) kapták a legnagyobb terjedelmet, mert az előbbi nevéhez fűződik a (kései, azaz a politikai – Sz. S.) „szlavofilizmus kódexe”, míg az utóbbiak tevékenysége „Európában a legkevésbé ismert”, holott „különleges időszerűsége miatt figyelmet érdemel”. Igaz, sem Danyilevszkij, sem a mára divatjukat veszített „eurázsiaiak” nem sorolhatók a geopolitika oroszországi képviselőihez, szerepeltetésük mégis indokolt. A kakukktójás Lev Gumiljovról (1912–1992) azonban maga a szerkesztő jelenti ki, hogy teóriájának „kevés köze van a geopolitikához” (19. old.). E beismeréshez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy Gumiljov következetesen tagadta saját „eurázsiai-

ságát”, amit a közvélekedés tulajdonított neki. Büszkén vállalta a közös vonásokat, de mindvégig hangsúlyozta a lényeges különbséget: önnön szellemi innovációját, a „passzionaritás” elméletét. Az említett urakkal ellentétben a magyar nyelven korábban nem olvasható Alekszandr Dugin (1962–), Alekszandr Panarin (1940–2003) és Alekszandr Nyeklessza (1949–) bemutatkozása valódi reveláció a hazai olvasóközönség számára. Ők valóban a kortárs orosz geopolitikai gondolkodás farszai. Meg kell említeni Pjotr Szavickij nevét (1895–1968), aki a diszciplína első nemzetközileg elismert, sokáig egyetlen orosz művelője, egyúttal az „eurázsiai” áramlat intellektuális motorja volt. Az összes többi szerző vagy az úgynevezett „orosz eszme”, a filozófiai indíttatású nemzeti identitáskeresés egy-egy újabb metafizikai koncepciójának kidolgozója, vagy az Oroszország által bejárt fejlődési út specifikumát hangsúlyozó történész, nyelvész, publicista, földrajztudós. Közös vonásuk, hogy a kontinensnyi birodalom természetes határai és a nagyorosz lelki alkat kialakulásában különleges szerepet tulajdonítanak a földrajzi tér hatásának.

E hatalmas földrajzi tér, amelyet az orosz állam a fennállása óta elfoglalt, néhány kis korrekciótól eltekintve már a XVII–XVIII. század folyamán létrejött. Jóval előbb tehát, mint a geopolitika diszciplínája Nyugat-Európában. Így Siselina joggal emeli ki az oroszországi elméleteket a nyugatiaktól megkülönböztető vonást, hogy a saját erőforrások optimális kiaknázására összpontosító, önmagára figyelő, befelé irányuló „geozofisztikai” bölcselkedés termékei. De valóban nélkülözne-e bárminemű agresszivitást, és csak a Siselina által expressis verbis ki nem mondott évszázados russzofóbia akadályozná meg annak belátását, hogy az orosz geopolitikai gondolkodás „nem tart igényt idegen területekre”?

A válasz meglepő módon „igen”, de két lényeges megszorítással: 1. Az orosz imperialista teória az egykoron kiépített birodalom apologetikájával van elfoglalva. 2. A kötetben publikált szerzők (Dugin, Nyeklessza és talán Panarin kivételével) a fennálló rezimmal szemben ellenzékben voltak

vagy emigrációban éltek, és semmilyen hatást nem gyakoroltak sem a külpolitikai döntések előkészítésére, sem a döntéshozatali mechanizmusra. Márpedig a geopolitika a nyers nagyhatalmi érdekérvényesítéssel szorosán összefüggő, voluntarista „tudomány”. Klasszikusai közül Halford J. Mackinder az 1920-as években létrehozott közép-európai *cordon sanitaire* szellemi atyja, Karl Haushofer pedig ugyanekkor került Adolf Hitler környezetébe, hogy azután 1933-tól 1936-ig a Harmadik Birodalom akadémiajának elnöke, 1936 és 1941 között pedig a külföldön élő németek védelmében föllépő szervezet vezetője legyen. A geopolitikai módszertan új-jászületése viszont Henry Kissingernek és Zbigniew Brzezinskinek „köszönhető”. Ezzel szemben az orosz és a posztszovjet geopolitika művelői közül Pjotr Szavickij gyakorlatilag egész termékeny korszakát Prágában kényszerült leélni, Alekszandr Dugin a parlament alsóháza elnökének egyik tanácsadója ugyan, Alekszandr Nyeklessza pedig hadiipari konszernnek és a felsőház elnökének konzulense, ám az utóbbi stallumok inkább kitüntetető címek, mintsem befolyásos posztok. Az orosz külpolitika agytrösztje máshol található.

A fentiek fényében megvilágosodik, miért nem definiálta Gazdag Ferenc a geopolitika fogalmát az előszóban. Ugyanis kiderült volna, hogy a nyugat-európai értelemben vett diszciplínának vagy módszertannak alig akadt s akad követője Oroszországban. Úgy vagyunk ezzel, mint az orosz filozófiával. A tolsztoji *Háború és béke* módjára parttalanul árad és bővízüen hömpölyög, mint valami ösfolyam, anélkül hogy ismeretelméleti medrét kivájta volna.

Nagyon hiányzik a kötetből egy olyan tanulmány, amely a szövegeket elhelyezné keletkezésük társadalmi-politikai és kulturális kontextusában, megkönnyítve helyes értelmezésüket a laikus olvasó számára

A gyűjtemény végén közölt irodalomjegyzék a témakörre vonatkozó magyar nyelvű kiadványokat veszi számba. Nem teljes, és nem is minden tételében adekvát, de egészében véve megfelelően orientál. (Például a középkori kun és mongol sirokat föl-

táró szovjet Fjodorov-Davidov régészeti leleteket népszerűsítő könyve nem áll semmilyen összefüggésben az orosz geopolitikai gondolkodással, viszont az *Aetas* című folyóirat 2003. 1. számának néhány tanulmánya igen, ám ezek elkerülték a jegyzék összeál-

lítójának figyelmét.) Rendkívül hasznos és értékes a szerzőkről készített és a szöveges rész végéhez csatolt életrajzi kislexikon.

Bár a szerkesztők deklarált célja az volt, hogy a magyarországi egyetemeken használt tankönyvekhez egy igé-

nyesen válogatott és az orosz geopolitikai eszmék bemutatásában teljességre törekvő szöveggyűjteményt készítsenek, a feladatot alaposan túlteljesítették. Aki kezébe veszi a könyvet, biztos számíthat rá, hogy izgalmas intellektuális barangolásnak lesz ré-

szese egy olyan földrajzi térben és történeti időben, amelynek határmezsgyéi az eurázsiai kontinens horizontját követik.

■■■■■■■■■■ SZILI SÁNDOR